

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

БІБЛІОТЕКА-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСІУНИК

II

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 2/98 (172)

ЛЮТИЙ, 1962

Річник IX (XV)

Зміст II-ої книжки

Леонід Полтав: КИР ЙОСИФ СЛІПЫЙ — МИТРОПОЛИТ-ІСПОВІДНИК	119
Кн. І. Токаржевський-Каращевич: КОЗАЧЧИНА (Закінчення, 3)	125
Проф. Вадим Шербаківський: УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ТИП (Закінчення, 9)	137
Проф. Михайло Мухин: ДРАГОМАНОВ БЕЗ МАСКИ	151
Проф. Григорій Ващенко: МОРАЛЬ ХРИСТИЯНСЬКА І КОМУНІСТИЧНА (Продовження, 2)	161
Проф. Микола Величківський: З ЕВРОПОЮ ЧИ З МОСКВОЮ?	169
Володимир Косик: В УКРАЇНІ ПАНУВАВ ЖАХ (До 40-річчя голоду в 1921-22 роках)	174
Роман Коцик: СЕЛЯНСЬКИЙ СТРАЙК У ГАЛИЧИНІ 1902-го РОКУ	177
Юрій Буряківець: АДАМОВІ ДІТИ	185
Проф. Сергій Жук: СИНТЕЗА ТВОРЧОСТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В МОЄМУ ПРОЄКТІ ПАМ'ЯТНИКА В 1913 РОЦІ	188
Д-р Василь Луців: МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ — БОЯН ГАЛИЦЬКОЇ ВОЛОСТИ (Спроба характеристики життя і творчості Пробудителя Західньої України, закінчення, 2)	191
Леонід Полтав: ЧУЖІ ВІТРИ, драма на 7 картин	200
Поезії:	
Лариса Мурович: У ПЕРВІСНІМ ПРОСТОРИ — 150. ● Василь Федорченко: Я В ШИРОКІМ СТЕПУ НАРОДИВСЯ — 160. ● Сергій Жук: ЛЕГЕНДА — 168. ● Богдан Борз: МОВЧКИ ПІТИ СІНОКОСОМ — 190.	
— Пожертви на пресовий фонд «Визвольного Шляху»	220

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»

ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

... "Library & Book Supply"
1, Barton St.
Glenroy 9, Victoria.

Mr. W. Lytwyn
2 Scrivener St.
O'Connor, A.C.T.
Canberra.

АВСТРІЯ:

M. Petruszczak
Watzmannstr. B 4/Z 2,
Salzburg-Aigen.

АРГЕНТИНА:

W. Zastaunuj,
Soler 3039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

W. Maqar,
140, Bathurst Str.,
Toronto, 2 B, Ont.,

НІМЕЧЧИНА:

"Shlach Peremohy",
München, 8,
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowych,
Casilla de Correo, 70
Encarnation.

США:

H. Cebrij,
303 E. 8th. St.
New York 9, N. Y.

Чикаго і околиця:

Bohdan Kaszuba
2451 W. Rice Str.,
Chicago 22, Illinois.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn,
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224.

ФРАНЦІЯ:

C.F.T.G.—Sect. Ukraïnienne,
26, Rue de Montholon.
Paris 9 e.

Щпа цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл.
Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо
розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси про-
симо повідомити голову Адміністрацію в Лондоні.

П О В І Д О М Л Е Н Н Я

Подаємо до відома Передплатникам «Визвольного Шляху» в Канаді, що
в місяці лютому ц. р. обов'язки Представника «Визвольного Шляху» в
Канаді перебрав Вп. п. В. Макар, 140 Bathurst St., Toronto 2 B, Ont.

Одпочасно складаємо щирю подяку дотеперішньому Представникові, Вп.
Інк. П. Шевчукові за його кількочасну безкорисну працю на терені
Канади для «Визвольного Шляху» і для нашого В-ва.

Українська Видавнича Спілка
в Лондоні.

Леопід ПОЛТАВА

КИР ЙОСИФ СЛІПІЙ — МИТРОПОЛИТ-ІСПОВІДНИК

(ДО 70-ТИЛІТТЯ З ДНЯ ЙОГО НАРОДЖЕННЯ)

«Одна Сибір неісходима...» — писав колись Тарас Шевченко. Вже 17 років Митрополит Галицький, Кир Йосиф Сліпий, перебуває то в таборах, то у в'язницях Московської імперії, якій на ім'я тепер — ССРСР, щоб знову і знову давно посвіту голову новітнього Мученика завівали сибірські сніги.

Комуністи поборюють релігію, християнство, бож самі намагаються зробити з комунізму віру. Вони вдаються до найгірших метод, щоб досягнути своєї мети. Зліквідували Українську Автокефальну Православну Церкву, а по другій світовій війні — й Українську Греко-Католицьку Церкву. Але все це, не зважаючи на кров і терор, — паперові, постановні ліквідації. Бо в глибині нашого народу ніколи не згасла і не згасне віра, відданість християнським принципам. І саме тому з глибини українського народу виходять і нині такі подвижники, як Митрополит-Мученик Кир Йосиф Сліпий.

*

Митрополит Йосиф Сліпий народився в лютому 1892 року на Тернопільщині. З відзначенням закінчив Тернопільську українську гімназію. Богослів'я студював від 1911 р. у Львові, а потім в Інсбруці, куди його послав Митрополит Кир Андрій Шептицький. Тут Кир Йосиф у 1918 році здобув докторат за працю «Наука візантійського Патріярха Фотія про Пресвяту Тройцю» (німецькою мовою). В Інсбруці Кир Йосиф закінчив університет, туді з філософії, мистецтва і філології.

В 1917 році повернувся з заслання (з Росії) Митрополит Кир Андрій Шептицький і висвятив свого питомця на священника. А далі — навчання в Італії, виклади в Духовній семінарії і, врешті — він ректор Богословської Академії у Львові, видавець «Богословія», організатор Богословського Наукового Товариства. Майбутній Митрополит тісно пов'язав усю свою працю в Богословській Академії з кращими традиціями духовної Києво-Могилянської Академії. Були роки, коли в його Академії вчилася до 400 студентів-богословів. Синівською любов'ю любили вони свого ректора — вимогливого, але доброго і сердечно-справедливого, видатного науковця-теолога, церковного теоретика.

Митрополит Кир Андрій, передчуваючи, які важкі часи мають прийти, говорив молодим богословам: «Нам і світові потрібно священників безстрашних і готових на найбільшу жертву, як

перш Христові учні!» І під опікою Митрополита Кир Андрія Шептицького отець ректор Йосиф Сліпий готував саме таких молодих українських священників у стінах своєї Академії у Львові.

Під час першої окупації московськими більшовиками західноукраїнських земель Кир Андрій Шептицький таємно висвятив о. ректора Йосифа Сліпого на Єпископа, а трохи згодом — на Архiepіскопа, з правом наслідства на Митрополичому Престолі. З доручення Митрополита-Мученика Кир Андрія в 1940-41 роках Кир Йосиф організував два таємні Собори Української Греко-Католицької Церкви. Наступні три роки, себто під час німецько-фашистівської окупації, він провів у Львові, працюючи для Церкви і народу, не зважаючи на те, що німецька влада кривим оком дивилась на ті заходи наших Церков, що були скеровані на ствердження українських національних і соціальних прав, на збереження гідності української людини.

Тільки-но москалі подалися в 1941 році геть, як таємно висвячений Митрополит Кир Йосиф Сліпий відновив діяльність Духовної Академії у Львові. Разом із студентами, він сам не раз працював фізично при відновлюванні збомбардованого приміщення, подаючи приклад працьовитості, ініціативи і творчого, подвижницького запалу. Стрункого, високого, невтомного отця Ректора бачили тоді всюди, де лише починалось організоване українське життя. Він благословив українську людину своїм — тоді вже Митрополичим — Благословенням: хрестом і працею для своєї нації.

*

Закінчилась друга світова війна. Не принесла вона свободи Україні. Розпочалося те, що вже значно раніше передбачав Божий Чоловік, Митрополит Кир Андрій Шептицький: розпочалася червона московська вакханалія на наших землях. Єдиною, що могла ще легально боронити релігійне життя українського народу, залишилася Українська Греко-Католицька Церква, з п'яти мільйонами вірних, по яку московські комуністи ще не сміли посягнути.

Першого листопада 1944 року помер, морально закатований комуністами, Митрополит Андрій Шептицький. На основі висвячення і права, даного Ватиканом ще в 1939 році, Митрополит Йосиф засів на Галицькому Престолі.

Не довго довелось чекати відвертого наступу московських комуністів. У 1941 році, втікаючи, вони здерли рясу з о. ректора Сліпого (відпустив його тоді від стіни, що могла стати стіною розстрілу, якийсь советський старшина-українець). Тепер, захоплений засліпленістю та байдужістю західних «союзників»,

Сталін вирішив доконати те, що плюнував і щойно знищений Гітлер: ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви і фізичне знищення її Достойників і Служителів.

Сподіваючись такого кроку, Митрополит Кир Йосиф дав священикам вказівки не втручатися в політичні справи, але вести посилену проповідь Христового вчення серед народу. Він

Митрополит Кир Йосиф Сліпий

послав до Москви 100.000 карбованців, як подарунок Української Греко-Католицької Церкви для поранених під час війни вояків советської армії, базуючись, очевидно, на гуманних Христових заповідях. Делегацію прийняли в Кремлі високі чиновники, але не Й. Сталін. (Згодом він бачився з Митрополитом Йосифом Сліпим, намовляючи його прийняти московське православ'я, стати членом Московського Синоду і т. п.).

Незабаром московська влада сконфіскувала друкарню при Митрополічій Канцелярії, забрала навіть циклостилі. Послання Митрополита Кир Йосифа переписувались тепер від руки і так вони доходили до парохій.

В квітні 1945 року з'явилася наклепницька брошура агента НКВД Росовича п. з. «З хрестом чи з мечем»: злобний напад проти Покійного Божого Слуги Митрополита Кир Андрія Шептицького. В цій брошурі вже був кинений виклик і всій Українській Греко-Католицькій Церкві, якій приписувалися злочини, виконані в той час самими комуністами.

Навесні 1945 року до Митрополічій Палати у Львові підкотились авта НКВД. Мов розбійники, енкаведисти увірвалися у Палату. Заарештували Митрополита Кир Йосифа Сліпого, а з ним і греко-католицький Єпископат Галицької Провінції: Єпископів Н. Будку, Г. Хомишина, І. Лятишевського, Н. Чарнецького.

Так Москва почала фізичний розгром Української Греко-Католицької Церкви, що був одним із виявів нового погрому України.

В поневоленому москалями Львові виходила газетка «Вільна Україна» (давня московська метода: підкреслювати те, що вони пограбували, неначе б воно існувало й далі). В тій же газетці з 16-го березня 1946 року був надрукований документ «Від прокурора УРСР». Ось уривок із цього пасквіля, із збереженням нахабного советського «правопису»:

«... За активну зрадницьку і підсобницьку діяльність на користь німецьких окупантів слідчими органами арештовані Сліпий Й. А. — митрополит греко-католицької (уніатської) церкви, Чарнецький М. А., Будка М. М., Хомишин Г. Л., Лятишевський І. Ю. — єпископи уніатської церкви. При арешті у названих осіб знайдені документи, які викривають їх у злочинних зв'язках з німецько-фашистськими окупантами, зокрема з гестапо та іншими німецькими каральними та розвідувальними органами...»

В кінці, після обвинувачень на зразок «співпраці з гестапо» тощо, в повідомленні було сказано: «Справа по обвинуваченню Сліпого Й. А. (перелічено всіх тоді арештованих)... слідство закінчена і направлена на розгляд Військового Трибуналу».

Процес відбувся не у Львові, а в Києві, і тривав майже рік. Тим часом у Львові, в Митрополічій Палаті впродовж 10 днів провадився обшук, а потім, відбувся т. зв. «Собор Костельника», який формально мав «зліквідувати Українську Греко-Католицьку Церкву» та «приєднати» її до московської Православної Церкви і підпорядкувати Московському Синодові. Лише незначна частина священників Української Греко-Католицької

Церкви під кнутом і нагайкою визнала московське православ'я, а решта помандрувала, разом із десятками тисяч вірних, на заслання в Сибір.

Навіть не ознаяомленим із простими правилами конспірації відразу кинулося в очі те, що в зацитованому вище документі церковних Достойників обвинувачено у «співпраці з фашистами», мовляв, в Митрополичій Палаті знайдено документи про їхню співпрацю з гестапо і т. п. Хто ж тримав би такі документи, коли б справді вони були? Та ще й після того, як московські більшовики знову прийшли в Україну? Не кажучи вже про те, що жодна Церква ніколи не співпрацювала з інституціями типу гестапо (очевидно, за виїмком московської Церкви), бож це суперчить самій суті Церкви.

*

Як бачимо з виданої в Буенос-Айресі цінної книги (українською мовою) п. з. «Перші заковані» (Біла книга про переслідування віри в Україні, переклад з італійської мови), судовий процес відбувся в Києві при зачинених дверях. Митрополита Кир Йосифа Сліпого було засуджено на 8 років сибірської каторги. 80-тилітнього Станиславівського Єпископа, Преосвященного Григорія Хомишина, «суд» засудив на 10 років каторжних робіт!... Згодом до цих мучеників прилучилися й інші українські греко-католицькі єпископи.

Лист понад 300 українських греко-католицьких священників, які ще 1-го липня 1945 року написали до В. Молотова протест проти т. зв. «Ініціативної групи» (Костельника) і прохали звільнити Єпископат з-під арешту, — так і залишився без відповіді.

«Згідно з вістками — читаємо у згаданій книжці, — що ходили ще назовні в 1946 році, понад 500 українських католицьких священників із самої тільки Львівської Єпархії перебували в той час у в'язницях» (стор. 29).

Підпорядкований московським комуністам, московський Православний Синод з допомогою огню і меча «приєднав» українців греко-католиків до московського православ'я.

А Митрополит Кир Йосиф Сліпий уже перебував, карався, у снігах Воркути...

*

У грудні 1952 року Святіший Отець Папа Пій XII проголосив у Римі, в Соборі св. Петра, Енцикліку до Католицького Єпископату Східних Церков. Вона розпочиналася так:

«Східні Церкви, що блищать світлою наукою св. Отців у давнину чи в нових часах, і також за наших днів, обагрились кров'ю своїх мучеників, — особливо дорогі, як це всім відомо, Нашому серцю...

Окремим способом хочемо згадати тих Єпископів Східнього Обряду, які перші перенесли в обороні віри стільки жертв, терпінь і зневаг: їх вивезено в столичне місто Київ, де їх суджено і засуджено на різні кари. Столичне місто Київ, як Ми сказали, світило колись християнською наукою, було осередком поширення християнства для всіх тих довколишніх земель. Деякі з них (Єпископів) закінчили своє життя славною смертю...»

Саме тоді, в 1952 році, Митрополит Кир Йосиф Сліпий закінчив відбувати 8 років неповинної кари в Сибіру. Як повідомляв журнал «Світло» (лютий, 1960 р.) — «Митрополит Кир Йосиф Сліпий, за свідцтвом одного німецького священника-поворотця з Сибіру, був перевезений до Москви. Тут зроблено йому пропозицію зрівати з Римом і за ту ціну обіцували йому волю... Але Митрополит Йосиф рішуче відмовився від тієї пропозиції і відкинув усяку розмову на цю тему».

Митрополита Кир Йосифа Сліпого Москва засудила знову ще на сім років Сибіру. Можемо сказати, що нині Україна має справді Мученика за віру християнську, як ще не так давно мала такого ж Мученика в особі Митрополита Української Автокефальної Православної Церкви В. Липківського.

Страждання і молитви Митрополита-Ісповідника Кир Йосифа Сліпого — це страждання і молитви всього українського народу. Він — великий Оборонець чести України, живий носій незламності нашого духу.

Цього року, в 70-тиліття з дня народження Митрополита-Ісповідника, нехай не буде ні одного українця, який не помолився б за здоров'я і витривалість того, хто — вже близький до стіп Господа — молиться за свій народ і увесь світ. Чие життя ось уже майже 20 років — це життя Мученика з доби первісного християнства.

•НАМ ДАЙ, БОЖЕ, ЗА ХРИСТИЯН І ЗА РІДНУ ЗЕМЛЮ ГОЛОВИ
ЗЛОЖИТИ І К МУЧЕНИКАМ ПРИЧЕТНИМ БИТЬ».

(Слова св. Володимира Великого,
володаря Руси-України).

Кв. I. ТОКАРЖЕВСЬКИЙ-КАРАШЕВИЧ

КОЗАЧЧИНА

(Закінчення, 3)

Орденсько-військовий устрій Запоріжжя глибоко просякнув у свідомість цілого тодішнього українського народу, не тільки козаків, а й шляхти, міщанства й селянства.

Дуже помиляються ті історики, які в козацьких повстаннях проти тодішньої польської влади і запроваджених нею, чи толерованих з недолугості, порядків в Україні, у війнах Війська Запорозького з Польщею (бо так ці війни треба назвати) — бачать якесь супердемократичне бажання зрівняти всі стани (верстви) суспільства, завести якусь специфічно козацьку охлократію, яку вони або апотеозують, або гостро критикують. Нічого цього не було, а було лише намагання усунути ті суто національні кривди та все те, що прямувало до зформульованого вже Гербуртом постуляту, що його ми навели вище: щоб «Руси на Русі не було». Це й було основою усіх конфліктів-повстань, у яких назовні виступали домагання клясові, економічні, релігійні, чи навіть професійні, в залежності від часу й обставин.

Цей наш погляд підтверджують складані умови між польською державною владою і козаками.

Коли урядові комісари складають умову з Х. Косинським і козаками, то покликання козаків на попередні умови, королівські універсали Жигмонта Августа і Степана Баторія, на «Постанови з Низу» (1578 р.), «Порядок супроти Низовиків» (1590 р.) конституційні сеймові ухвали і т. п. — виразно означають, що:

1) Існує інститут «Низовиків», в імені якого міг говорити Косинський і його товариші;

2) Військо козацьке «городове», найняте на державну королівську службу, є організацією залежною від «Низовиків», чи зв'язаною з ними;

3) За військом Запорозьким Низовим, як одноцілим організмом, визнається певні права, принаймні — право на існування.

Цього всього не касують, не зменшують ані тогочасна фразеологія, яку можна назвати «дипломатичною», ані «умова» просити пробачення в князя Острозького, Київського воеводи, першого українського сенатора, ані вимога розпустити козацькі загони, що грабували князівські маєтки. Все це лише відшкодування або церемонії престижевого порядку. Юридична суть залишається дуже виразно встановленою.

Косинський із Волині відійшов «на Низ», а козацький Низ, як ми сказали вище, вважався незалежним інститутом. Він

хотів мати, і певною мірою мав, свою власну зовнішню політику, яка дуже часто йшла проти політики Річпосполитої та її представників в українському суспільстві — статечних, «реальних» політиків.

До цієї незалежної зовнішньої політики Запоріжжя належали напади й наїзди на татарські улуси, на Молдавію і Волощину та втручання в їх справи, поміч претендентам засісти на господарських (князівських) престолох. А далі — втручання в домашні війни членів ханської родини в Криму, умови з папою і царем для сплвдії у війні з Туреччиною, також якісь переговори з Москвою.

Все це згодом поширюється на Швецію і Бранденбург або Венецію, зростає і оформлюється, стає, як би можна було сказати, визнанням «де факто» Козацької держави; визнанням, яке не оформилося і не утрималося, бо доля козацьких змагань, при всій блискучості та славі цієї героїчної епопеї, йшла дуже хвилястою лінією.

Річпосполита не зуміла з усім цим справитися, чи через ту недолугість, про яку говорив Равіта-Гавронський, чи через органічний дефект своєї «руської» політики, чи, може, навіть завдяки свідомому утримуванию системи, що «Polska nie gładem stoi», як це писав у своїх цікавих статтях про Б. Хмельницького д-р Р. Могильницький («Українська Думка», Лондон, 1953), трактуючи козаків як своїх підданих, а переговори з ними — як таке чи інше окреслювання, надавання чи применшування прав своїм громадянам. Річпосполита своєю недолугою політикою відокремлювала їх.

Козаки перетворювались на «верству» не органічно, не з життєвих потреб, не тому, що суспільство їх виділяло, як щось окреме, а завдяки тодішньому польському законодавству і такій же законодавчій практиці.

Це ставило козаків, як окрему суспільну категорію поруч шляхти, міщанства і селян, не зважаючи на те, що рекрутувались вони з-поміж цих трьох натуральних верств. Це викликало цю вперту боротьбу за «реєстр», змагання побільшити кількість «зарєєстрованих», записаних у козаки — що в понятті запорожців було рівнозначне із записанням у шляхту. Наслідком цієї боротьби, реєстр усе зростав: 1572 року — 300 козаків, 1581 р. — 500, 1582 р. — 600, 1617 р. — 1000, 1619 р. — 3000, 1620 р. — 2000, 1635 р. — 7000, 1637 р. — 6000, що були поділені на сім полків. Форма виборности козацьких старшин, власної організації, постійно скріплюється, здобуває юридичне визнання, і польська державна влада не помічає, що вся ця організація залежить від якоїсь зовнішньої сили, якої не визнається, але яку відчувається, яка кидає на «реєстрові» полки, на всю Україну і на польсько-українські стосунки свою велетенську тінь. А цією силою була власне Запорозька Січ.

Коли вибухає війна, коли заходить потреба, до козаків, на Низ, висилається представників намовляти їх, щоб шли битися разом, саме так, як ті послі чужоземних володарів, що їздили на Запоріжжя в тій же самій справі. Цісарський посол Лясота бачив на Запоріжжі 3000 запорожців, а 3000 запорожців у той час було в поході з кошовим Мікошинським. Косинський, Наливайко, Лобода мали під час своїх виступів кілька тисяч козаків і називали себе офіційно гетьманами, себто «старшими», над визнаними реєстровими козаками. А коли приходить щось важне, то, напр., на молдавську війну з Яном Замойським чи на Цецорські поля бою із Станіславом Жолкевським іде кільканадцять тисяч козаків; під Смоленськом у війні з Москвою є 30.000 козаків, під Хотин із Бородавкою і Конашевичем-Сагайдачним пішло 41.500 козаків, які запевнюють перемогу.

Цифри ті, які суперечать установленим, ми привели, як доказ, що Річпосполита сама — не зважаючи на суворі «конституції» і накази про «виписників» і «свавільних», — мусіла підтримувати зростання козацької сили. Своїми постановами про малий «реєстр» боронилася лише від надмірних фінансових тягарів, бо й тих малих не була спроможна подолати.

Так санкціонувалась людська суспільна одиниця — «козак», санкціонувалась правна особа — «Низ», поняття не лише географічне, а й морально-політичне: визнавалось незвізану «Січ» згодю на назви «низовики, запорожці, військ запорозьке».

Юридично той командувач завербованих реєстрових козаків називався «старший», або «гетьман Війська Запорозького», а рівночасно на справжньому Запоріжжі, на «Січі», було «Військо Запорозьке», незалежне, із своїм кошовим і своєю організацією, про яку будемо зараз говорити.

Вибори того «старшого» дуже часто відбувалися на Запоріжжі, а гетьмани виходили, переважно, із старих запорожців. Такими запорожцями були князі Михайло і Богдан Ружинські, Христофор Косинський, Григор Лобода, Дмитро Гуня, Самійло Кішка, Конашевич-Сагайдачний, і т. д.

Отже зв'язок був так тісний, що, властиво, оплачувані реєстрові полки можна вважати лише експозитурами Війська Низового, якими воно керувало, давало їм інспірації, толеруючи їх «відокремленість», бо її конституювали в Україні, себто в межах Річпосполитої.

Всі зусилля козаків були скеровані на збереження своїх організаційних форм, на виборення тих прав людям українським, яких вони були позбавлені, і на скріплення зв'язку з Запорозьким Низом, що мав свою незалежну виборну владу, свою організацію, свою громаду людську, часом дуже численну, і свої «вольності», свою територію.

Зберегти організацію, якої творцем чи реформатором одні називають чомусь Степана Баторія, а інші проти цієї гадки ведуть війну, означало зберегти її найбільш подібною на січову, такою, якою її переказала традиція.

Обороняти права тих, кого позбавлялось прав, означало, в першу чергу, зберегти ті елементарні права козака, якого держава використовувала, як прикордонного сторожа, якого тягнула на війну до Дунайських гирл, під московські стіни, над Балтицьке море, чи — як побачимо далі — аж під Відень, не признаючи йому в заміну за це громадських прав, що йому належалися, часто не виплачуючи навіть обіцяної платні, спихаючи його до категорії залежної від таких же вояків, як він сам, а зрівняння з якими подавалося йому, як «ласку». А що ж казати про захист прав козака в такій ситуації, коли він, сам шляхтич повноправний, довідувався, що на ньому тяжить «баниція» і позбавлення всіх прав?

Далі, другою покривдженою верствою чи клясою було українське православне, а подекуди все східне, духовенство, і то знову — не особисто, а функціонально, тому, що коли б воно зникло, то зникло б і те, що воно представляло, і те, що воно захищало.

Тому Військо Запорозьке захищає козацькі права і права Церкви українського народу — «старожитної», «благочестивої». Тому воно повстає проти тих «порядків», що їх встановлюють в Україні люди, які є представниками польської влади.

Нагомість той «Низ», куди Річсполита виганяє, відпихає, а часом посилає «своїх» козаків, куди вона, як потребує війська, звертається, як до резервуару, від якого вистачить лише «покрутити кран», і військо буде, куди приїздить із такою ж метою, але й з дарунками, почесними грамотами і відзнаками, чужоземні посли, і то не лише сусідніх, а й найвищих далеких володарів, де й сама Річсполита посилала своїх людей учити їх військової умілости і лицарської правди, — той же «Низ» вже на початку XVI-го стол. є чимось, що стоїть поза рамками Річсполитої, не зважаючи на умови з нею.

На яких же документальних даних спираються негатори організованості Січі і Війська Запорозького Низового (а такі є не лише серед польських і російських істориків, а й серед українських) — трудно вгадати. Помилляються й ті, що цю організацію вважають виторгом XVI-го стол., що вона, нібито, остала під впливом «ординації» короля польського Степана Баторія і організованого «городового» козацтва. Було, правдоподібно, навпаки.

Яка могутня була ця організація, що так довго існувала, що навіть за словами Ф. Равіти-Гавронського «фактично посідала вольність і майже незалежність, не потребувала за них боротися, але солідаризувалася з тими, що боролися, допомагала їм збройно», бо «однаковий дух і однаковий характер оживлював обидві козаччини!» («Козаччина», стор 175).

Поперше, той же самий автор каже (стор. 176): «Запоріжжя і Військо Запорозьке, даючи свою назву цілій козаччині, як

Правобережній, так, пізніше, Лівобережній Гетьманщині, зберігало свою певну незалежність, резервуючи собі право морального проводу, немов даючи гоноровий патент на гетьманство, визнаючи його або виявляючи своє незадоволення. Це давало Запоріжжю вигляд суверенності. Повага Запоріжжя зміцнилася ще більше, коли воно брало участь у боротьбі Хмельницького з Річпосполитою. Причинилося до того те, що Хмельницького обрано гетьманом на Запоріжжю, що він на Січі отримав затвердження свого титулу».

Подруге, як ми вже звертали увагу, форми своєї організації Запоріжжя передало городовим полкам.

Організація Війська Запорозького Низового, як до неї уважно приглянутись, була дуже старовинна і солідна, що шукала для себе зразків у старому Римі, у «варязьких» організаціях у Царгороді, в чернечо-лицарських середньовічних орденах.

Не можемо погодитися з проф. М. Слабченком («Соціально-правова організація Січі Запорозької», УАН, Комісія для вивчення історії західно-українського та українського права, Київ, 1927), що Запоріжжя виникло з якихось промислових артілей, що «само життя» перетворило Січ на військову організацію. Навпаки, саме те, що помічається промислового у війську, було викликане потребами життя, щоб забезпечити фізичне існування людей, з яких воно складалося.

Порядки внутрішні у Війську Запорозьким Низовім були орденські, зовсім не такі, як у «войську польським» (Равіта-Гавронський, стор. 175).

Вибирали головного керманича, що називався кошовим отаманом (згідно з татарською термінологією, «кіш» означав — центр, штаб, головна квартира), і так довго як він був кошовим, йому належалися сліпий послух і необмежена виконавча влада. Вибирали теж, але не без участі кошового, всіх вищих урядовців-командувачів, так як це було колись у Римі, так як це було в норманів-варягів, і вони складали при кошовому, як при архимандритові чи ігуменові, орденську капітулу — Раду, що правила, неначе римський сенат.

Треба врешті зазначити, що ці вибори відбувались на загальних зборах повноправних членів Війська Запорозького, тих лицарів запорозьких, «панів-молодців», яких можна прирівняти до римських квіритів.

Професор Слабченко каже (стор. 283), що «кількість козаків зростала коштом виписчиків, що не потрапили до реєстрів родового козацтва, яке приносило з собою полкову організацію і дало, як можна догадуватися, кільком куреням ім'я полків, що в лавах їх вони свого часу перебували».

З такими думками важко погодитися, бо вони подібні на думки польських істориків (Маріян Дубецький, Людвік Повідай та інші), які вважають, що вся організація Запорозького Низу є

вигвором і заслугою поляків, але таким твердженням суперечать усі факти.

Запорожці мали свою, досить своєрідну, військову організацію навіть щодо тактики і способу воювання, і традиційно зберігали її. Нагадувала вона в піхоті старогрецьку фалангу, норманський, варязький спосіб формування «каре» (бойовий стрій піхоти чотирикутником, що дає змогу боронитись з всіх боків), а в кінноті — татарську системну розпорошеність. Це все означає старовинність запорозьких традицій. Про військові обов'язки «козаків» у Криму знаходимо згадку ще в Генуезькому статуті XIV-го стол., збереженому в останній редакції 1413 року.

Щодо назв куренів, то лише чотири з них (канівський, корсунський, переяславський і полтавський) мають назви, що відповідають полковим.

«Курені» на Запоріжжі були основними одинцями, що на них ділилось ціле військо. Було їх 38 і відповідали вони окремим «домам» чи «монастирям» чернечо-лицарських орденів. Кожний курінь мав, певною мірою, свою внутрішню автономію, свій скарб, своє господарство, свій суд і свого отамана. Кількість козаків куреня не була обмежена, і походили вони (козаки) звичайно з тої місцевості, якої курінь носив назву, переважно з однієї частини української землі, хоч приймали до куреня і родичів, приятелів, рекомендованих товаришами. Витворювалась курінна солідарність, дуже розвинулося побратимство на яке присягалось в церкві під благословення священника. Провадилися спільні промисли, було зацікавлення у спільних господарських підприємствах.

Полк на Запоріжжі означав зовсім щось інше, ніж на «волости», і це теж доказує, що не городові полки впливали на організацію Січі, і не їх творці сугерували запорожцям устрій війська.

Полк на Запоріжжі так називався лише під час війни і в поході. Відповідало це нашим старовинним князівським традиціям і ще середньовічним звичаям, коли слово «полк» означало — військо готове до бою. Полк існував лише поза Січчю — формувався з козаків різних куренів і міг складатися з різної кількості сотень, на які ділився. Траплялось, що полк постійно, чи довший час, стояв у котрійсь паланці, тоді полковник був теж і найвищим адміністративним достойником, так би мовити, «военного стану».

«Вольності» Війська Запорозького, себто територія, ділилися на паланки, де були хутори, цілі оселі, так звані зимовики. Тут старшини мали свої садиби, а курені — свої курінні господарства. На чолі паланки, як територіальний представник, стояв отаман із своїм писарем, осаулом, суддею, а також, певно, з якимсь постійним охоронним гарнізоном. Одначе, коли паланці грозив якийсь напад, або в деяких, особливо висуне-

них паланках, як, напр., Богогардовій, де війська було більше, владу перебирав полковник, призначений із Січі. Нагадує це організацію Мальтійського ордену з його старостами («companderies»), а ще більше — організацію Тевтонського ордену Прес. Богородиці в Пруссії, з його «комтурами» і «ляндмайстрами».

Деякі історики (Скальковський) звертають увагу на те, що — згідно з умовами прийняття до Війська (складеними обітницями братської солідарності і вірності законам, повної послухності, безженства) — права запорожця, як одиниці, були ідентичні з правами ченця у своїм монастирі. Була, одначе, різниця в тому, що запорожець часто користувався довготерміновими відпустками або міг вийти з куреня і війська, і тоді права його були недійсними, тим більше, що він покидав Запоріжжя.

Спільна власність куреня не перешкоджала посіданню приватної власності, чи у вигляді військового лена-хутора, пасіки на паланці, чи діничної власності на волості. В курені була свого типу спільна власність, яка стосувалась до курінного господарства, а не до речей приватного вжитку, себто — звичайна «манастирська» спільна власність. Це скріплювало не лише цю першу військову клітину, курінь, а й цілу спілку — Військо Запорозьке.

Не було на Запоріжжі й жодної охлократичної рівності. Повноправні товариші, лицарі Війська, «панове-молодці», різко відділялися від нечленів товариства, або підданих, усіх отих «збігців, ремісників, шевців, кравців, крамарів», на яких самі запорожці нарікають, що «поналазили до війська». На нарадах, на виборах, в курінних господарствах і в прибутках із них беруть участь лише справжні козаки, інші дістають платню за працю і послуги. Ієрархічно побудована й повноправна верства козаків, у чому проф. Сінайський бачить подібність на поділ римський. Можливо, що й з римським поділом є деяка подібність, але найбільша подібність є в стосунку до ієрархії чернечо-лицарських орденів і, що теж впадає в очі, до наших старокнязівських громадських поділів, на яких могли бути ще норманські впливи.

Найвищою верствою у Війську Запорозьким була старшина — подібна до римського патриціату, до лицарів великого хреста в орденах, до нашого середньовічного боярства. Проф. Сінайський каже, що «старшини» були діничною корпорацією, багатою керуючою аристократією Січі. З неї складалася верхівка т. зв. «значного товариства», яке тримало у своїх руках старшинські функції, отаманство. Тому вони заповнювали Раду, але існував ще звичаєм признаний інститут «стариків», щось ніби почесний сенат.

Середнім станом була козацька маса, т. зв. «молодше товариство», що рекрутувалося з випадково рекомендованих козаків, за яких давали запоруку їх поручителі, так як у кожному ордені,

а про поняття яких вирішував курінний отаман. До «молодшого товариства» належали і т. зв. «молодики», виховані на Січі при війську. Існував також інститут джур, який, певною мірою, зливається з категорією молодиків. Джури і молодики це неповнолітні, що були учнями при старих козаках, їхніх отаманах, яких називали «батьками». В цій школі перебували вони сім років, а може й більше, поки їх прийнято до «товариства».

Врешті останньою категорією січового населення були всілякі «туземці» запорозьких вольностей, підданці війська, і взяті в полон невільники.

Запоріжжя щедро давало право азилю, але це зовсім не значить, що кожний утікач від панщини, чи, може, такий, що «зірвався зі шибениці», ставав відразу повноправним «товаришем». Могло й таке трапитися, але напевно лише за рішенням Ради.

Слово «отаман», на Січі означало загальне поняття вождя, начальника, тому при ньому мусів бути прикметник, що окреслював функцію «отамана» («кошовий», «курінний»).

Достойники Січі, звані часом генеральними, як на Гетьманщині, були: суддя, обозний, осаул, писар, хорунжий, бунчужний і ціла низка інших, як довбуші, пушкарі, кантаржії, шафарі і т. д. Перші шість (чи сім, коли додати довбуша) складали уряд Січі, під головуванням кошового отамана. Кожний з них, крім участі в Раді й допомоги кошовому, стояв на чолі своєї офіції. Так суддя, крім завідування судовими справами, головування в апеляційному суді другої інстанції, розглядання справ, що приходили з паланок і куренів, мав ще опіку над скарбницею Війська, а в час відсутності кошового на Запоріжжі заступав його. Це був перший достойник після кошового.

Щось подібне було у Венеції, але це сполучення в особі судді таких основних і важливих функцій насуває думку про «*gran giustiziere*» середньовічного неаполітанського королівства. Натомість у тій своїй ролі він може нагадувати нам наших старовинних восвод, які були по одному при князеві, як генеральні заступники князя.

Обозний займався усією військовою справою — підготовкою, організацією, апровізацією. Можна його теж уважати за начальника штабу.

Осаул мав функції подібні на функції міністра внутрішніх справ у сучасних державах, міністра двору при королях, генерального ад'ютанта і, рівночасно, платничого по всіх справах у Січі.

Функції писаря, висловлені в самій назві, нагадують функції канцлерів, міністрів закордонних справ, секретарів.

Врешті хорунжий, бунчужний і довбуш, крім церемоніальних обов'язків, займалися, так би мовити, культурно-освітніми

справами, вишколом молодиків, охороною кошового, і доповнювали Раду.

До Ради входили також курінні отамани, що в ній були найголовнішою силою, паланкові полковники, яких бувало мало (трое-четверо).

Все це показує, що у Війську Запорозькому була вже вироблена система, яка — коли звернути увагу на вище вираховані функції — дуже нагадує лицарські ордени і засвосні в них звичаї.

Кошовий — це типовий «великий магістер», «гросмайстер», щось подібне до венеційського «дожа»; це виборний, необмежений начальник. Вибирали кошового засадниче так, як в Англії призначалось усіх достойників і урядовців на такий час, як довго триватиме його «добра поведінка». Траплялося, що деякі отаманування кінчилися дуже трагічно, але інші тривали довго і не раз навіть відновлювались після зміни. Влада кошового отамана була необмежена, хоч він був залежний від Ради, себто від «стариків». Це вже цілком нагадує чернечі ордени, а також устрій Венеції, коли вона була самостійною державою.

Військова основа переважала в цілому устрої та у формі правління, і в цьому відношенні є деяка подібність на устрій Польщі. Особливий польський парламентаризм із правом ставати на загальні ради «virgim», себто всім (повноправним), без винятків неоправданих, відбився на Запоріжжі, де козаки на раді любили показувати дуже драстичним способом свою владу. Було це, однак, лише на раді, а поза нею панувала сувора дисципліна і послух старшині. Цього в Польщі не було, там увесь час повторялися конфедерації і змови. Дисципліна ж січова — типово орденська, чернеча дисципліна, яку деколи Запоріжжя передавало і Гетьманщині, і яку висловив Іван Котляревський у своїй «Енеїді» (стор. 101):

«Так вічної пам'яті бувало.

Так просто військо шикувало,
Не знавши «стой, не шевелись!»

Дисципліна патріархального характеру була однаковою і у військовому розумінні, і в громадському.

Особливо відбилось це на судівництві. І коли на Запоріжжі не було якогось свого писаного кодексу, то треба дивуватися, як справно функціонувала встановлена судова машина.

Крім засади, що «де троє козаків, там двоє з них судять третього», ми бачимо, що деколи судову владу виконують всі органи влади — знову в характері патріархально-дисциплінарному. Але є теж виразні три інституції. Перша — суди курінні або паланкові, друга — генеоальний січовий або військовий суд, до якого можна апелювати від вирішення курінного чи палан-

кового. Третя — касаційний суд, правдоподібно, колегія, що складалася з кошового отамана і стариків. Кажемо — правдоподібно, бо звичайно вказується на одного кошового отамана, який мав право помилувати, зменшити кару чи замінити її. Деякі судові функції виконувала Рада, наприклад, у справах земельних і межових непорозумінь, для розгляду яких кошовий і Рада висилали колишніх старшин, товаришів.

З цього бачимо, що Січ мала свою судову традицію і, як гадає М. Слабченко (стор. 292), знала Литовський статут, або, як висловився англійський дипломат XVIII-го стол., мала свою *«Lex antecessorum»*. Катерина II-га казала, що козаки «почти никаких законов не имеют, а управляют у своих жилищах, как хотят», що зовсім не відповідає правді, і на що негайно відповіли запорозькі делегати: «Войско Запорожское, хотя и на обыкновеніях стоит, однаково оныя суть самыя древнія, а потому уже основательныя». (Флоровский, Состав Законодательной Комиссии, стор. 775).

На старовинний лад козаків звернув увагу ще в XVI стол. Симон Старовольський (у своїх *«Institutiones militares»*, стор. 56-62), кажучи: «Закон маємо в запорозьких козаків... які у своєму таборі мають дисципліну давніх римлян». Ця римська дисципліна відбилась і на військовій організації, і на способі організувати військові походи та ставати до бою, і на судівництві, де процес був швидкий і кари були дуже суворі, і на адміністрації.

Рада, рівночасно парламент (конвент) і в своїй ексекутивній частині (Генеральна Рада), збиралася щороку один раз на збори звичайні — для вибору старшини і полагодження справ загального порядку, два рази щороку — виключно для справ економічних, господарських, бюджетових, або на збори надзвичайні, для вирішення непередбачених справ. Збори скликав кошовий, або старшина, коли його не було.

Отже бачимо, що ті «дивні лицарі степу, герої в бою, авангард слов'янських народів на мусулманських кордонах», як називає запорозьців О. Пірлінг (*«La Russie et la Saint Siége»*), не були, як казав начебто колись О. Русов, «невольно военная община» (ті слова наводить М. Слабченко, стор. 252, і каже, що це дуже «вдатне» окреслення), а були цілковито свідомою організацією.

Затрималися ми над законодавством або, радше, над устроєм і описом юридичного життя Січі тому, що Військо Запорозьке Низове, виробивши свої певні форми чернечо-військового порядку, використало їх у себе, коли населення вольностей збільшилося, а в половині XVII-го стол., коли постала Гетьманська держава, ці форми передало їй.

А це є доказом, що форми ці відповідали психіці українського народу, проникали в його звичаї і знаходили свою життєздатність у сполученні давніх, ще князівської Русі, традицій із потребами нових часів.

Давні князівські часи відбилися на устрою литовських земель, і справді, коли приглянемося ближче, закони та інституції козацьких часів відповідають старовинним, через те стають національними.

і з цією старовинною князівською конституційною традицією бореться польський шляхетський демократизм, але в Україні, мимоволі, боротьба ця міняє свій характер на протязі другої половини XVI-го стол., бо шляхетська охлократія не хоче допустити до голосу і до свого середовища таку ж саму українську верству без того, щоб вона перестала бути українською.

Тоді старовинну традицію підносить Козаччина, витворює свій лад і порядок, створює огнище політично-громадської думки, і врешті — державу.

Хмельниччина вийшла з Запорозької Січі. Хмельницький отримав булаву на Січі, так як і низка його попередників, і дехто з його наступників.

Це означає, що Січ уважала себе незалежним огнищем, неначе опікунчим, контрольним органом для Гетьманщини і цілої української нації.

Гетьманська держава історично незалежною була дуже коротко, напевно не більше десяти-двадцяти років (1648-1660). Васальна залежність від російського самодержавства відбилась на її житті, але з подивом можемо бачити, як у Гетьманщині довго утрималась ще конституційна думка, зроджена на Січі Запорозькій, і низка юридичних понять, які вийшли з того ж джерела.

Після Хмельниччини наступила «руїна» — небувала епоха постійних, безперервних гвалтувань усякого права з боку всіх, як поляків і москалів, так і тих українців, що служили одним чи другим, не то для власної оборони, не то як наслідок повної анархії, що панувала тоді в Україні.

Як така епоха могла відбитися на психіці тодішніх українців? Як могли вони зреагувати проти повного анархізування їх думок? Як могли вони зберегти своє традиційне прив'язання до законности, таке типове для українців? Лише завдяки Січі Запорозькій і, може, завдяки окремим діячам церковним, окремим людям, бо такі завжди були і будуть. Січ перетривала цю дивну епоху, непомітно для всіх скріпилася в XVII-му і на початку XVIII-го століть не тільки як незалежний інститут, майже суверенний на своїх «вольностях», а також як інститут правний, що не переставав впливати на ціле українське життя.

Проф. Владислав ЩЕРБАКІВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНІЧНИЙ ТИП

(Закінчення, 9)

Молода в хаті молодого. Поїзд молодих зупиняється біля воріт садиби молодого. Тут мусить відбутися «очищення». Перед воротами горить огонь, через який має переїхати поїзд молодих. В деяких місцевостях цей звичай замінено тим, що назустріч поїздові йдуть із запаленими смолоскипами. Вогонь у старих віруваннях мав очищувальну силу, тому й молоду і цілий поїзд переводили через огонь, щоб таким способом розвіяти всі чари чи магічну силу, що їх вона могла принести з дому до хати молодого з певною метою, починаючи від свого «унезалежнення» і кінчаючи «поневоленням» свого чоловіка.

На Волині молода мусить перейти через огонь перед тим, як іде до церкви. Але цей обряд має інше значення: таким способом хочуть дізнатися, чи молода зберегла свої «дівочий вінок». Поліщуки, напр., вірять, що вогонь спалить дівчину, якщо вона вже втратила свою невинність.

На порозі хати молодих зустрічають батько і мати молодого з хлібом і сіллю в руках. В той час у хаті співають:

«До нас, до нас!
У нас весело й гучно;
У нас вітер мете хату,
Сонце хліб нам пече,
Сама вода ллється в бочку,
Бо такі у нас звичаї».
(Верецьинська, рукоп.).

Батьки молодого вітають молодих на порозі хати, але молода не повинна відзиватися ні словом, на ознаку того, що вона не знає мови чоловічого роду.

На тім весіллі, де я робив записи, молода стояла перед порогом хати, а одна з її свашок вела переговори з батьками молодого: «А ви нашої Марійки та й не зобіжайте, носити високо на гору води не заставляйте» і т. п. казала свашка. А батько молодого відповідав: «А ми ж вашої Марійки та й не зобіжатимемо, носити воду високо на гору не заставлятимемо», повторюючи всі вимоги свашки. Ця довірлива розмова повторялася тричі й щойно після цього невістка-молода поцілувала сквера і скверуху в руку, а вони поцілували її в голову. Потім молоду вели в хату. Тут, вже в хаті, невістка мовчки кидала свою чорну курку в підпідчя (пригребицю), а всі присутні пильно стерегли, щоб вона не заглянула під піч, бо це могло принести свекрусі смерть.

На Поділлі мати молодого питає свою невістку: «З чим ти йдеш до мене?» — «З хлібом і сіллю та з твоїм сном» — відповідає невістка і обмінюється зі свекрухою хлібом.

Молоду садять на покутті, паличкою здійснюють з неї намітку, яку кидають на піч. Вона весь час мовчить, а в коморі, тим часом, готують для молодих постіль, про що й співає хор свашок. Постіль для молодих готують так: розстеляють, ритуально, куль соломи, покривають її рядом, а на ньому стелять постіль, що її привезла з собою молода. В головах ставлять святині образ, хліб і сіль.

Тепер дружко просить старостів, щоб вони благословили «молодих на упокій одвести». Діставши благословення, молоді — в супроводі піддружого, старости і свашок — ідуть до комори. Тут молодий і молода лишаються самі, а всі інші вертаються до хати, де співають епітелію, себо весільних пісень дуже еротичного змісту, відповідно до настрою, що його весілля набирає вже з того моменту, як у хаті молодої дружки-дівчата попрощалися з молодою і залишили весілля. Цей вакхічно-еротичний настрій є дуже цікавим пережитком старовинного культу. Хведір Вовк у цих піснях бачить очевидні ознаки фалічного культу (народжуючого початку), що виявляються в наївних, голих формах, але без цинізму чи п'яної розпусти. Молодих залишають у коморі. Тут має відбутися негайна, по змозі, дефльорація молодої та повідомлення про цей факт усіх весільних гостей. Звичайно, молодий стуком у двері хати дає знати про це старшому бояринові та свашкам. Свашки скидають із молодої сорочку, а на неї надягають іншу. Сорочку беруть із собою до хати з доказами дівочтва молодої. Цей момент викликає буйну радість усіх присутніх, а оргіастичний характер весілля досягає свого апогею. Та інакше буває тоді, коли молода виявляється «нечесною», не признавшись у цьому наперед. Тоді на неї сипляться всі можливі образи, співають про неї непристойних пісень, що спрямовані також і проти її батьків. Весільні радісті зникають і всі розходяться.

Заключним акордом українського весілля є «перезва», яка — якщо в батьків молодих добробут — може тягнутися і цілий тиждень. «Перезва» є фактично продовженням оргіастичних веселощів, що починаються з моменту дефльорації молодої. Починається вона посольством до матері молодої, що повідомляє її про щасливий «вислід комори». Звичайно це робиться так: батьки молодого наливають у пляшку ліпшої, звичайно солодкої, горілки, забарвленої на червоно (або наливки-вишнівки), затикають її колосками жита, до пляшки прив'язують пучечок калини з ягодами, додають ще пшеничний хліб, перев'язаний червоною биндою або ниткою, і все це відсилають почесною депутацією, що складається з родичів молодого, до матері

молодої. З депутацією йде і старший боярин, що несе сорочку молодої, як доказ її дівочтва. На хаті виставляють корогву, себто червону запаску, прив'язану на кінці високого дрючка. Бояри перев'язують собі через плече червоні стьожки.

Мати молодої приймає гостей, частує їх і всі веселяться. На другий день молодий із батьками й молодою йде в гості до жіничиних батьків. Там бенкетують, а потім просять їх до себе, і так ходять одні до одних у гості, бенкетують і веселяться. З цього й вийшла назва «перезва».

ЗАУВАЖЕННЯ

Тепер постараймося знайти на основі цих весільних обрядів елементи колишнього соціального устрою, що залишилися в них. Насамперед з'ясуємо собі, що саме представляє собою наш український весільний обряд, на основі деяких деталей.

Насамперед у наших весільних обрядах вражає те, що хор просить старосту благословити кожен, хоч би й найменший, почин дії, а староста благословить в ім'я Боже, бо завжди каже: «Бог благословить». У теперішнім суспільстві був теж «староста», але як виборний громадський урядовець адміністраційного характеру. В цього «адміністраційного старости», властиво сільського голови, ознакою влади, як й у весільного старости, була палиця. Але сільський староста був вибраний громадою і не мав жодних релігійних функцій. Староста весільний був братом матері молодого або молодої і мав релігійні функції. Їх мусіло бути двох — староста молодого і староста молодої. З цього виходить, що старостою був і старостою звався кожен, і то мабуть старший, брат кожної матері. Він, принаймні в родині, грав якусь релігійну ролю, подібну на ролю жреців, священиків, а частинно і начальників. З етнології знаємо, що таку священничу ролю грав брат матері в усіх матриархальних соціальних устроях. Ця роля була аналогічна до релігійної ролі батька в патріархальному соціальному устрою, як у великій так і в малій сім'ї (або родині).

Роля ж матері, як у молодої так і в молодого, також є ролю якоїсь жриці, що наслідує якусь богиню, найправдоподібніше таку, що відповідає своїм характером грецькій богині Деметрі, бо має на голові каталос або корону, оздоблену колосками різної пашні і зіллям. Натомість для батька в українському весіллі нема жодної ролі. Він стоїть осторонь із самого початку до кінця весілля (від сватання до виїзду молодої до хати батьків). Тільки вже вночі в хаті молодого батько зустрічає на порозі молодих, та й це, мабуть, є наслідком пізнішої модифікації старого обряду.

З того виходило б, що в праукраїнському соціальному устрою мати грала дуже важливу — головну ролю, а батько не грав жодної ролі, або, інакше кажучи, офіційного батька в

сім'ї не було. Але з чоловіків у цій сім'ї важливу священницьку ролю грав брат матері. А така сім'я відповідає т. зв. матріярхальному соціальному устроєві.

Далі бачимо, що в процедурі весілля є два хори: дівочий і молодичь. На те, що вони грають ролю зовсім подібну на ролю у грецькій античній драмі, вже звернув увагу Хведів Вовк. Так само, як в античній драмі, український весільний хор ввесь час проказує, що треба робити далі, або пояснює те, що робиться, рецитують щось подібне до законів, дає сентенцію і т. п. І всі мусять слухатись хору, особливо молоді є ніби маріонетками в його руках. Саме так само визначила ролю хорів і молодих у польським весільним обряді пані Бодуен де Куртене-Еренкрейц у своїй книзі.

В архаїчній Греції, і деякий час навіть у клясицній, особливо в Атонах, жінки влаштовували містеріяльне свято на честь Деметри-Тесмофори, на яке чоловікам доступ був заборонений. Тесмофорії — свято «законодавниці», себто відзначення першого встановлення жіноцтвом законів в Аттиці, а це вказує на те, що там колись існував матріярхат. Арістотель згадує про плем'я агатірсів (гіперборейське), яке за його часів не знало писаних законів ані письма, але всі свої закони зберігало та виспівувало в піснях. (Це плем'я теперішні вчені без достатніх аргументів містять у Семигороді, тим часом, згідно з моїми дослідженнями, агатірси жили від вершин Маріса аж до Дніпра на північ від Херсонських степів). Очевидно, що в агатірсів було так, як у нас, себто хори співали-проказували у відповідних випадках і церемоніях, що, де і як треба робити, а сам хор складався окремо з громади дівочої і окремо — з громади молодичь. Кожна з цих громад мала свої компетенції, себто свій круг прав і свій круг обов'язків. До дівочої громади, після певного інавгураційного обряду, належали всі дівчата що досягнули статевої зрілості. Вийти з дівочої громади можна було тільки за згодою цієї громади і після певних обрядів, саме так, як бачимо в обрядах нашого весілля. Мабуть колись при вступі в дівочу громаду відбувалися певні церемонії і складалась якась присяга. До кругу дівочих обов'язків належало і обов'язкове вивчання всілякого роду пісень. Мабуть, що й дівчата-підлітки, а навіть діти, мали обов'язок вивчати пісні сезонного релігійного значення, напр., колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні і т. п., бо й тепер усіх тих пісень співають діти й дорослі. Дівочій громаді треба було знати також і інші релігійні пісні, не тільки весільні, напр., плачі над покійниками, обжинкові й, може, ще деякі.

До обов'язків дівчат належало і прядіння ниток, бо молода, здаючи дівочтво дружкам, здає їм — кужіль, вінок і перший починок. З дівочтвом була зв'язана й віра в якусь таємничу силу дівчат, що вони можуть помститися на мужчнї, який відважився б згвалтувати дівчину.

В давні часи дівчата в Україні були зобов'язані носити вінок на голові, власне на те, щоб оберігати себе від мужчини. Отже вінок хоронив дівчину від насильства з боку мужчини, а одночасно він захищав мужчин від невідомих чарів дівчини.

Патріярхальні народи не знали цієї ролі вінка дівчини і вже відомий хорватський славіст Ягіч* писав, що в українців цей вінок був свідомством невинності дівчини. Натомість москвини вінка не знали, і він, як і сама невинність дівчини, не грав у них жодної ролі. Це одна з головних етнічних різниць між москвинами і українцями.

Але в матріярхальнім устрою не було точно зазначеної індивідуальної сім'ї і ми не маємо ніяких даних про весільну форму попереднього праслов'янського устрою. З літопису видно, що десь у IX-X стол. тільки плем'я полян практикує більш-менш теперішню форму українського шлюбу («Не ходяше жених по невісту, но привожаху вечер»). Решта ж племен «умикаху у води дівичи», або «схожахуся при ігрища... і ту умикаху жени собі, с нею же кто совіщевашеся». Але коли б це були дівчата з вінками на голові, то парубки, мабуть, не відважилися б «умикати» їх для себе. Отже можна припускати, що ті дівчата-жінки вже були дефльоровані і не вважалися небезпечними. Ми знаємо, що в примітивних народів гарячої смуги, обов'язок дефльорації належав т. зв. чарівникам або якогось роду священним особам. В середньовічній Європі та і в нас в Україні подекуди існувало колись т. зв. «*jus primae noctis*» («право першої ночі»), яке належало панам. Спочатку це право, мабуть, не завжди було приемне, а потім воно стало правом, яке вважалося за зловживання з боку панства, коли зникла попередня заботяна віра. Правдоподібно, що колись перехід дівчини до категорії молодичь, себто перехід дефльорованих дівчат, допускався піснями дівочої громади та якимсь обрядом, під час чого дівчина віддавала дівочій громаді свій вінок, кужіль і перший починок. Мабуть тоді обстригали їй і волосся, яке вважалося теж шкідливим, якщо не було сховане під каптуром.

Молодеча громада складалася тоді з таких законно, релігійно дефльорованих. Права і обов'язки її могли бути ті самі, що й тепер виявляються у весільнім обряді. Але, мабуть, у дефльорованих дівчат наступали ще й інші обов'язки: виховання дітей, примітивна наука лікування, зашіптування, різні заклинання та участь у певного роду обрядах, жертвоприношеннях, готуванні страв і т. п. Учителькою і доглядачкою за справним виконанням цього була, мабуть, її мати, що після народження її дочкою дитини сповняла обов'язки «няні» або «баби». Няня і баба має те саме значення, як і мати-няня або дитина-нюня. Ці назви няня, няня, нюня належали матріярхальному субстратному неіндоевропей-

* Archir für slavische Philologie.

ському народові. Молодиця, маючи вже дорослих дітей, мабуть звалася нянею і мала право бути жрекинею богині, подібної на Деметру, себто богиню землі, яка в нас називалася «Купалою», а в Малій Азії — Кібелою. Бабі належали ті самі права й обов'язки, що належали всім молодлицям, а крім цього ще й релігійні, що їх бачимо у весільних обрядах. Видно, що закони, проголошування їх і накази були в руках жінок⁹. Мабуть няням чи бабам належало право не тільки благословляти, а й право проклинати, що, може, пов'язане з якимись обрядовими маніпуляціями.

Коли тепер розглянемо ролю мужчин, то насамперед, як бачимо, вирізняється роля старости. З назви видно, що це мусів бути чоловік значно старший за молодого, звичайно, брат матері, все одно — молодій чи молодого. Звичайно брата матері називаємо дядьком і назва ця мусіла належати передіндоевропейському субстратному хліборобському народові. І знову ж знаємо з малоазійсько-месопотамських джерел, що в тамтешніх матриархальних народів дядько грав при сестрі таку саму ролю, як у нас. Наприклад, у сузьких еламів у XII стол. перед Р. Хр. королями були не сини, а племінники попередніх королів. Таке спадкоємство пояснюється власне матриархальністю народу. Не мав король і сина та взагалі офіційно належних йому дітей (хоч у дійсності їх мав), а мала дітей його сестра, яка не сміла входити в жодні сексуальні відносини з своїм братом. Але спадщина по мужчійні офіційно мусіла перейти на племінника (значить, і королівство), і то, мабуть, на найстаршого.

У передньоазійських матриархальних народів була яскраво зазначена екзогамність шлюбних (дружину треба було брати з чужого роду) або сексуальних відносин. Отже могли побиратися між собою тільки члени різних родів. У нас, як я вище підкреслив, і що дуже яскраво зазначив Хв. Вовк, була теж акзогамність. Тут ще раз мушу підкреслити цю нашу особливість, як повну протилежність Московщині та всім іншим патріархальним народам (сирійцям, монголоїдам і семітам). Отже, в нас є очевидна аналогічність із передньоазійськими матриархальними народами, і пояснення наших звичаєвих неясностей мусимо шукати не в арійців, і не в москвинів, як це роблять Хв. Вовк і М. Грушевський, а в передньоазійських народів.

На старостах, себто на старших мужчинах, братах матері, лежав певного роду обов'язок жреців, а також обов'язки дипломатичні, як представників, що вели переговори з чужинцями, що видно з весільних обрядів. Парубки мали інші обов'язки, частина яких висвітлена також обрядом весілля. Вони

⁹) Цікаве те, що роли офіційного свідка або якогось нотаря при присязі належала світилці, сестрі молодого, отже дівчині, а не молодлиці. Світилка мала в руці офіційні ознаки суду — світло (свічку) і меч, очевидно меч правосуддя.

(племінники старостів або дядьків) мали охороняти своє плем'я, або свій рід, як це бачимо під час «нападу» дружини князя-молодого на дім молодой; отже були свого роду військом (це була загальна повинність). Тому дружки співають:

«Ой, припади, Марусенько, до столу,
Та пусти голос по двору,
Нехай почус рід-плем'я
І твоє вірне дівер'я...»
(Чуб., 869, 857, 865).

З другого ж боку, коли князь-молодий здає боярам своє парубоцтво, він здає «стрілки і лучок і попередній топичок». Отже, він, очевидно, перестає бути воїном. Значить, обов'язки парубків подібні на обов'язки вояків, і парубки складають свою окрему громаду. До цієї громади належали ще й інші обов'язки: правдоподібно, тяжка праця — вирубувати ліс під поле і для будівлі хат, орати в полі дерев'яним плугом, запряженим волами і т. п. Тому, мабуть, і вирубування дерева в лісі та вирубана площа звалася «січею». Бо тоді, замість слова «рубати», вживалося слово «сікти», звідси і назва рубаючого інструменту — «сікира» або «сокира». Топір — слово чуже, здається іранське, означало скоріше зброю — бойового топірця. Чи не це саме слово «січа» перенесено й на Запорізьку Січ, де жили парубки-вояки, що згідно з матриархальними традиціями не мали жінок і, знову ж згідно з цими традиціями, жінки не мали права жити на Запорізькій Січі. Мабуть багато січових звичаїв пояснюється матриархальними традиціями.

Коли повернемося знову до парубоцької громади, такої, як вона збереглася до останніх часів, принаймні до кінця XIX стол., то знаємо, що й жіноча й парубоцька громади вибирали з-поміж себе головів (провідників), що звалися «березами». Принцип вибору був зовсім демократичний і тут, і — як знаємо — на Запорізькій Січі; тільки на Січі голови звалися отаманами, можливо під тюрсько-татарським впливом.

Тому, що в нас була проведена ригоризмова екзогамія, не можна давати статевим відносинам такі пояснення, які дають Хв. Вовк і М. Грушевський, що парубки, мовляв, жили в окремій парубоцькій домі, а дівчата, що жили в сусідній хаті, приходили до них і відбувалося щось на зразок оргій промісквітетного характеру. Цього аж ніяк не могло бути. З пісень видно, що села були невеликі, і в такому селі жили люди, які походили, мабуть, від одної прабаби, або прапрабаби. Саме це звалося племенем. Парубки, що жили в курені в тому селі, не мали права братися із своїми співселянками, бо це було б кровозмішення. Вони могли сходитися тільки з дівчатами (особами законно дефльорованими) з сусіднього роду-племіні, що жило в іншому селі. Звичайно, як говориться в літописі, сходилися біля води. Тут могли бути й «бісовські плясання», і оргіастичні пісні, що їх співають тепер при «коморі». Здавалося б, що все це суперечить тому, що під час весілля так

суворо карається за втрату вінка, за відсутність «калини», що в таких випадках навіть на батьків молоді для сміху надівають солом'яні хомути. Але це пояснюється іншим, а саме — відсутністю законної дефльорації дівки-молодої. Молодій роблять такі прикраси тому, що вона тайком зробила з кимсь дефльорацію, але носила вінок, значить, незаконно жила в дівочій громаді, зрадила цю громаду, належачи, властиво, вже до громади молодих. Всі ті її проступки були без дозволу і благословення дівочої громади, а також і без відома громади молодих. Тому хлопці обрізували, звичайно, косу такої дівчини, щоб і назовні було видно, що вона належить не до дівочої, а до молодичої громади.

З того всього видно, що старий праукраїнський устрій (праукраїнська структура роду-племени) був незвичайно складний, незграбний, негнучкий, непридатний до швидкої реакції на потребу моменту. Рід-плем'я мав громади дівочу, молодичу, парубочу, з демократичною системою своїх голів, матерів та ще окремих релігійних представників-дядьків і благословителів усякої справи. Очевидно, що наші племена бачивши, що сусідні чужі племена значно простішої, і тому міцнішої і рішучішої, структури чи організації, в основі яких була сім'я з можливістю розростання у велику сім'ю, вирішили й собі стати такими самими і перейшли від своєї складної сім'ї до структури сім'ї чужої, але простішої і ліпшої. І робили це відповідно до праукраїнських матриархальних законів, основаних на звичаях і процедурах на зразок магії. Вони наслідували все те, що робили їх патріархальні сусіди, але тільки за дозволом і благословенням своїх старих матриархальних організацій.

Однак, не зважаючи на це бажання завести в себе патріархальну сім'ю, і не зважаючи на згоду і благословення всіх офіційних організацій праукраїнської громади, і не зважаючи на магічне наслідування патріархальної сім'ї, їм не пощастило запровадити в себе структуру дійсно патріархальної сім'ї.

Патріархат, насамперед, вимагав патріарха, яким мусів бути найстарший у роді чи в сім'ї чоловік (прадід, дід або батько), що мав право повного, безапеляційного керування цілою сім'єю і користувався безумовним підпорядкуванням усіх членів сім'ї, як це бачимо, напр., в Московщині. Цього в нас в Україні ніде й ніколи не було.

Далі, патріархат вимагав права первородства, згідно з яким усі права чи привілеї батька автоматично переходили на старшого сина (в Московщині такого сина звать «большаком»). Старшому синові належала батькова спадщина, йому мусіла підпорядкуватися навіть і мати. Це було в старовинних семітів, у нордійців (арійців) і в москалів (угро-фінів). Але цього не було в Україні.

В патріархаті жінку дійсно купували і тому вона опинилась у приниженому становищі супроти свого чоловіка. В Московщині,

де син, переважно, одружувався дуже молодим (у 18 років) і не мав своїх грошей, жінку йому купував батько, що ставав повноправним власником своєї «снохи» (невістки). І ніколи ні син, ні жінка не заперечували йому його права на «снохацтво», себто на сексуальні зносини з невісткою.

Нічого подібного в Україні не було, а якщо й траплялись такі випадки — вони були порушенням прав, як наслідок якихось чужих впливів.

У патріархаті (у нордійців, семітів і монголів) становище жінки явно понижує. В москалів багатих станів, напр., у бояр і князів, жінка була, як говорилося, «затворницею» (самітницею, відлюдницею), вона не сміла її носа показати за двері свого чоловіка, а часто була просто під ключем, подібно як у середньовічного європейського лицарства*. У нижчих станах, у селян, на жінку спадала вся неприємна, найтяжча праця. Також і цього в Україні зовсім не було; навпаки, тут була повноправність чоловіка і жінки та всіх дітей.

В Московщині, як і в німців, ще навіть до XIX стол. існувала велика сім'я, що жила вкупі в одному великому домі: прадід із жінкою, його сини з своїми жінками, сини тих синів, себто внуки, зі своїми жінками, і правнуки. При батьках могли жити тільки незаможні дочки. В сербів є подібна «задруга».

В Україні нічого подібного не знаємо. Тут кожен якнайскорше хоче відділитися і жити своїм власним сімейним життям. Тому в Україні розвивався нахил до окремої, малої, а не патріархальної великої сім'ї.

Для патріархату характеристична також ендогамія (одруження з приналежними до свого роду). Християнство значно обмежило ендогамію своїм християнським екзогамним шлюбом. Але християнство зробило це, очевидно, під впливом тих перших народів, що прийняли християнську віру, себто народів екзогамних. На Московщині з прийняттям християнства ендогамія була також заборонена, але залишилася як дуже поширений там злочин кровозмішування. Це особливо відмічене в щорічних друкованих судових актах.

В Україні нічого подібного не бачимо. Злочини кровозмішування були дуже рідкі, і то, звичайно, в чужинців, що попали в Україну.

Так в Україні бачимо все діаметрально протилежне Московщині. Чоловік в Україні не став патріархом, не став деспотом, і залишився, як і раніше був, «ладом», а жінка — «ладою», рівноправною з чоловіком. Не було жодного права первородства, навпаки — була рівноправність усіх дітей. Жінка зберегла повні права на свою окрему приватну власність. Суворий і ясний

* Середньовічні лицарі, їдучи далеко й надовго, одягали на своїх жінок так званий «пояс ціломудрія» і змикали його на ключ, який брали з собою. Пояс був залізний і завадав жінці страшної муки. Зразок такого поясу є в музеї в Парижі.

розподіл праці в сім'ї: жінка працює біля хати й кухні, в городі, біля корів, свиней, овець і пташви, а в полі помагає тільки в жнива та біля скошеного вже сіна. Жінка має свою власність, зароблену своєю працею, на яку чоловік не має жодного права.

Коли пошукаємо паралелів до українських звичаїв і до української психології, то в найчистішому вигляді знайдемо їх у кавказців алародійського кореня, себто у черкасів, грузинів і в їх родичів у Передній Азії. А потім дещо спільного знайдемо в румунів, дещо в болгарів і хорватів. Можна дещо спільного знайти також і в дунайських народів, навіть і в басків.

А коли постараємося зрозуміти, як ці старі традиції відбилися у психіці сучасних народів, то будемо мати цікаві спостереження.

Старовинний родовий патріархат є зародком сучасного нам державного абсолютизму, централізму й тоталізму. Монархізм, що вийшов із патріархату мусить бути абсолютистичний і централістичний. Монархізм, що вийшов з матріархату, буде демократичний, обмежений якимись демократичними виборними установами. Монарх у матріархальній державі витворився з дядька, себто брата матріархальної королеви, і в гіттиїв колись один з них так і звався — «дадіа».

У патріархаті є одна центральна воля, яка нікого не радитьсья, тільки наказує і командує, а всі слухаються й автоматично виконують усе те, що наказав патріарх. Патріархат має нахил до агресивності й разом з тим усі члени патріархальної сім'ї також схильні до неї. Мета їхнього життя — агресивність.

В матріархаті, навпаки, тут не могло бути ясно поставленого централізму, бо влада всередині основного ядра, себто роду-племени, була розбита на групи, до того ж на групи обмежені як своїми компетенціями, так і обсягами влади і функцій. Гоговне, що психічно послаблювало матріархальну родину, було те, що тут бракувало такої волі, якій мусіли б коритись і слухатись кожного її слова всі члени родини, себто не було тої педагогічної методи, якою б можна було призвичаїти свій рід-плем'я до дисципліни, до повного послуху своїй центральній волі, до безумовного підпорядкування своїй управі, своєму урядові. Не було й того, щоб уряд мав свою відповідальність за добробут цілоти. Не було агресивності, а разом із тим не було перед народом ясної мети, яку б він мусів досягти. Тут усі виконували тільки свій обов'язок мирного життя, обов'язкові сезоніві релігійно-магічні обряди, відповідно до переконань, що вони потрібні для доброго, щасливого життя. Таким чином мета життя зводилася до тяжкої хліборобської праці, що в тодішніх умовах вичерпувала всі сили, і не до фізичної оборони себе, а до чисто магічної оборони від уявних зловорожих сил, від уявних упирів, русалок та іншої нечисті, і до допомоги добрим силам, напр., сонцеві й т. д.

Завдяки своїм екзогамним звичаям кожний рід-плем'я не мав причини ставитися вороже до іншого роду-племени, оскільки ці чужі народи своєю агресивністю не випроваджували українських племен з усіх меж терпеливості.

Агресивність патріярхату найкраще ілюструється агресивністю московського народу, що й тепер намагається захопити в свої руки весь світ. З тої московської, чисто народної психіки вийшла соціальна філософія Михайловського, що перенеслася до московського есерівства. Тою ж народною психікою прийнята і споріднена теорія Маркса, яка одержала своє логічне завершення в московським комунізмі, що залишається і надалі як продукт московської психіки і московської національної ідеології, що з кожним поколінням розвивається далі й далі в тому самому напрямі.

Отже, в чім же є суть українського весільного обряду? Очевидно в тім, щоб знайти форму правного переходу від матріярхального устрою громади чи племені з його вільними жіночками і парубочими громадами до патріярхального устрою, де головою сім'ї був мужчина. Але цей перехід мусів відповідати магічному світоглядові матріярхальної громади так, як у той час розуміли легальний перехід з одного якогось стану до другого. І молодий, і молода однаково мусіли легальним способом, згідним з тогочасною релігією, вийти зі свого попереднього стану залежності: парубка від парубочої, і дівчини від дівочої громади. Треба було не тільки вийти з попереднього стану, а також і ввійти в стан новий. При чому цей вхід в інший стан був у нас зовсім фіктивний, відбутий тільки магічними формулами і обрядами.

В праукраїнському селі побіч із новими формами індивідуального шлюбу залишилися ще старі форми промісквітету. Навіть тоді, коли вже всі люди даної сільської громади прийняли моногамний шлюб (одношлюбність) згідно з індогерманським зразком, то все ж таки їхня психіка залишилась матріярхальна. Головою родини почувала себе мати, а не батько. Тому в нас ніколи не утворилася велика сім'я. Весілля ще й тепер відбуваються не за індогерманським звичаєм, де молоду впроваджують в «ярмо», а за нашим прапрадівським, згідно з яким молода йде під гильцем, як символом дерева життя.

Старовинний соціальний устрій служить дуже важливою характеристикою психічних особливостей даного народу, бо він показує, в яких соціально-психологічних умовах даний народ виховувався впродовж найбільшої частини свого життя.

Досліджування українського фолкльору приводить нас до висновку, що подібний фолкльорний матеріал знаходимо часто і в інших слов'янських народів: болгарів, сербо-хорватів, чехів, словаків, білорусів і, деякою мірою, також у поляків, принаймні в південних. Але таких подібностей не зустрічаємо в москалів, а коли зустрічаємо в окремих випадках, то в дуже зміненим вигляді, спорадично, розрізнено, не так, як в інших слов'ян, де спільні явища повторюються поспіль на цілій території і в

кожному селі цих народів. Візьмім, напр., Різдвяні свята із «щедрим» або «багатим» вечером, з колядками, щедрівками та відповідними обов'язковими стравами. Всі ці звичаї зустрічаємо на цілій величезній території України, в усіх її селах, не зважаючи на те, що Україна була роздерта різними кордонами і її частини належали до різних, зовсім чужих їй держав. Знаємо також, що в Чехо-Словаччині, Болгарії, Югославії, Польщі й Білорусії зустрінемо теж подібні на наші звичаї, що відмінні тільки в деталях. Але коли ми вступимо на територію Московщини — все це зникає, немає ні «щедрих вечерів», ні колядок, ні щедрівок, немає нічого, що нагадувало б будь-яку традиційну спільність українців з москвинами. Тільки в деяких прикордонних селах Московщини, що колись були заселені українцями, а тепер змоскалізовані, або ще десь і в Олонецькій губернії в якомусь одному чи двох селах, куди були заслані колись українці за політичні «провини», ви ще знайдете якусь колядку. Але це тільки винятки, а не правило, це не московські звичаї, не московські колядки, а українські, що якимсь чудом збереглися ще. Московських колядок, як московського народного витвору, нема, не було й не могло бути, бо москвини належать до зовсім іншого, чужого головній масі слов'янських народів, культурного круга*.

До цього треба додати, що докладні студії цілого слов'янського фолкльору в усіх його галузях, як в області духової, так і в області матеріальної культури, а також студії антропологічні й психологічні, виявляють одне й те саме явище — спільність слов'ян і різку відмінність від них москалів.

Не треба думати, що цю відмінність москалів від слов'ян та всі інші різниці помітив перший тільки я. Ні, саме навпаки, їх уже давно помітили московські вчені, тільки пояснення цього явища вони намагаються спрямувати в інший бік, власне проти українського народу і йому на шкоду. Правда, колишні московські вчені щиро вірили у спільність усіх слов'ян, але цю спільність вони виводили від спільного походження зі сходу: від гунів, як думав, напр., Іловайський, від якихось «вольських русів», як старався довести Кнауер, і т. п. Старі філологи, а за ними й історики вважали, що подібність мов, якими говорять слов'яни, вказує на їхню кровну спорідненість, а разом із тим і на спільну психіку, слов'янську душу й серце, а далі — і на спільність ідеалів і шляхів, що ведуть до здійснення головного ідеалу — «злиття всіх слов'ян до купи».

Але теперішні поступові вчені думають інакше. Тепер і лінгвісти добре знають, що мова не має нічого спільного з расою, а мовна спільність — із культурною і кровною спорідненістю.

* Правда, є й такі українські «фолкльористи», що йдуть далі, ніж самі московські та знаходять «московські колядки», яких ніхто не чув. Вони навіть не подають, у яких московських авторів знайшли це, не цитують їх і не наводять самих текстів цих колядок.

Найяскавіше показав це французький учений Монтандон, який каже: «Негри Сполучених Штатів Північної Америки, понад 10 мільйонів людей, не мають тепер ні своєї власної (африканської) мови, ні своїх колишніх звичаїв. Їх звичаї і мова тільки американсько-англійські. Коли б хтонебудь балакав із ними по телефону або від із ними листовну переписку, він не здогадався б, що має перед собою чорношкіру людину, а не правдивого англійця або чистокровного янкі... Але, чи на основі такого досконалого володіння англійською мовою ми маємо право вважати і називати цей десятимільйоновий чорношкірий нарід англосакським?»*.

«Що скажуть на це білі американці-янкі, чи чистокровні англосакси?» — І можна додати ще одне питання від себе: чи психіка, яка для людини є найважливішою суттю її істоти, і найважливішою характеристикою, в цих чорношкірих людей буде справді англосакська? Відповідь у цьому випадку дуже проста, бо ясна й очевидна.

Коли йде про слов'янські народи, що говорять часто зовсім незрозумілими один одному мовами, бо не мають кровного споріднення, то вчені старої школи не роблять між ними жодних етнічних чи психологічних різниць. І будь-якого сибірського вотяка, що знає московську мову і вихований в ловецькій культурі тайги, вважають за такого ж слов'янина, «єдинокровного брата», нащадка єдиного слов'янського племені, як і люблянського словінця, дінарця по расі, з арійськими традиціями, вихованого в німецькій культурі. Цікаво завважити, що цю «спільність» з москвинами бачать, мріють про неї і виспівують її, всі ті дрібні слов'янські народи, з чехами на чолі, які сподіваються від москалів щедрої ласки. Але треба з сумом признати, що й деякі українські історики і літератори, і то навіть не москвофіли, також засліплені цією «спільністю».

Здається, що тій чисто філологічній гіпотезі про слов'янську єдність та про існування т. зв. праслов'янського народу сприяла тільки відсутність можливості пізнати правдиву історію слов'ян. Це ясне, що, напр., романські філологи не потребують видумувати якогось прароманського народу і якоїсь прароманської мови, бо історія романських народів добре відома ще задовго до Христа. Цікаве й те, що слов'янські філологи вміщають своє вигадане праслов'янське плем'я в такі географічні нетрі, що про них історія нічого не згадує і нічого не знає, себто в такі нетрі, де антропогеографічні умовини вже наперед виключають можливість виникнення численного й міцного праслов'янського племені. В цих місцях археологія також не знаходить матеріяльних останків, які доказали б, що тут колись існувало якесь значне плем'я. Так, напр., Шахматов і Штендер-Петерсен вмістили своїх праслов'ян на північ від ріки Прип'яті, в покритій непрохідними лісами області, з дуже

* Montandon: «La Race, les Races», стор. 18.

небезпечними болотами, де ще й тепер населення рідке, хворе на ковтун, дуже убоге і відстале. Якже ж могло існувати й розвиватися там сильне праслов'янське плем'я, яке — як твердять ці «знавці» — у IV стол. по Р. Хр. наповнило собою цілу східню і центральну Європу, а також і Балкани, себто терени, що перед тим протягом тисячу років були густо заселені населенням, як показує археологія?

Треба ще сказати, що визнаючи колишнє праслов'янське плем'я, не всі московські вчені визнавали єдність східніх слов'ян. Деякі московські вчені також бачать різниці між українцями і москалями, але бачать їх не в однакових фактах, і то з одних і тих самих причин: політичних намагань доказати «єдність» москалів, білорусів і українців.

Об'єктивніші московські вчені, напр., Платонов, Середонін, Спіцин, Анучін, Чепурковский, визнають факти і не заперечують автохтонності українців на своїй Київській землі.

Інші вчені, такі, як Ключевский, Ростовцев, Бунак, вважають українців за народ відмінний від москалів, але такий, що нібито зайняв нинішню українську територію щойно після зруйнування Києва татарами і відтиснення русского (московського) населення на північ у Московщину. Отже вони заперечують автохтонність українців в Україні, бо мають ясну політичну мету — дати науковій підклад для претензій Московщини на нашу українську землю. Правда, є ще й такі московські вчені політики, що висувають права Москви і на Карпати, звідкіля нібито прийшли українці в Україну, але ці «права» вони обґрунтовують на спільній назві «Русь», що занесена в Україну варязькими князями, які завоювали Київ.

Ще інша група московських учених, найвиразнішим представником якої є етнограф Зелєнін, говорить про українців, білорусів і москалів, як про окремі народи, але такими ж окремими націями вона вважає і північновеликоруську, і південновеликоруську на основі... діалектичних різниць. А що Зелєнін не показав будь-яких помітних різниць між північною і південною великоруськими націями в етнічній відношенні, то одночасно звів до нуля і різниці між українською і великоруською націями взагалі. Ба, що більше, різниці українців, які він знаходить, виникли, на його думку, щойно в XIV стол. під впливом західньої культури, принесеної Литовським князівством, що загорнуло під свою владу Київську землю після зруйнування її татарами. До того часу він не бачить жодних різниць між київським і московським населенням. Мета Зелєніна ясна: показати німцям (свою працю він видав німецькою мовою^{*)}, що між українцями і москалями нема помітних етнічних різниць і їх можна загорнути під одне спільне ім'я «східні слов'яни», не кажучи вже про білорусів.

^{*)} Zelenin: «Russische (Ostslavische) Volkskunde», Berlin, 1927.

З моїх доказів у цій праці читач довідався, що між українцями і москалями існують величезні етнічні різниці в усіх галузях духової і матеріальної культури, і що такої великої різниці немає між українцями та іншими слов'янами. Різниця між москалями і українцями такі великі, що ясно доказують повну етнічну й культурну окремішність обидвох народів.

Між народами, що розмовляють слов'янськими мовами, можна виразно провести межу, яка проходить, приблизно, між 52 і 53 паралелями північної географічної ширини, то підіймаючись, то опускаючись, і яка ділить ті народи на дві групи, про які я вже згадував. Слов'яни, що входять до групи, яка лежить на південь від цієї межі, мають між собою багато етнічних спільних прикмет, як соматичних (антропологічних), так і культурних і психічних (українці, болгары, югослави, чехи, словаки і південні поляки), але вони різко відрізняються від північної групи (північних поляків, північних білорусів і москалів). До того ж слов'яни північної групи дуже мало мають спільного між собою, а те, що є, то тільки, переважно, в матеріальній культурі.

Мені здається, що я подав тут досить матеріалу для історіософічних висновків, які уважний читач зробить собі сам, без моєї допомоги.

Лариса МУРОВИЧ

У ПЕРВІСНІМ ПРОСТОРИ

Ось древні скелі — різьблений граніт
Із візерунками, мов на екрані.
Мистці надхненні та й широко знані
Творити почали в палеоліт.

Завзято, під час дуже довгих літ,
Жолобили дощі з небесних кранів,
А вихру сильні дотики, останні,
Вкріпили золото і самоцвіт.

Яка краса у первіснім просторі!
Мозаїку цих перших животворів
Окрилює могутній, Божий дух.

Його мовчазні скелі добре знають,
Бо тисячліття в собі укривають —
А під і над землею — вічний рух.

М. МУХИН

ДРАГОМАНОВ БЕЗ МАСКИ

I. ДЖЕРЕЛА МОСКВОФІЛЬСТВА ДРАГОМАНОВА

14-го травня 1862 року, Шиманов, лідер Полтавського гуртка українців-сепаратистів, писав до свого однодумця, Шевича, про одного тогочасного ділча:

«Чоловік сей зовсім не нашого поля, москаль по крові й думками, і силкується якомога закидати нам дорогу... Чоловік він, може путнів і чесний та дивиться на наш люд московським оком і не любить його. Дуже негаразд і те, що де треба він одмовчується, що він москаль, а деякі люди помиляються і обертаються до нього як до штриго земляка... Багато людей дивиться на Строніна вгору, а нам пора вже мати вірний погляд. Наше діло вже помітно розходиться з ділом «асеросійських космополітів» і нам швидше треба визнати цю особність та, вже не помилючись, простувати своїм шляхом»¹.

Стронін, про якого Шиманов пише в цьому листі, був учителем Полтавської гімназії, а одним із його учнів був М. Драгоманов, і то учнем до скону, фанатично відданим ідеалом цього свого учителя, так добре схарактеризованого в листі Шиманова.

Сам Стронін у листі до Шевича писав, що він скорше панславист, аніж українофіл; коли і написав українську абетку, то виключно з метою педагогічною, а не якою іншою².

Вплив Строніна тяжив над Драгомановим і над його політично-суспільною діяльністю протягом цілого його життя. Стронінським оком дивився Драгоманов і на українську справу.

Про свою першу поважнішу зустріч із своїм духовним вождем, Строніном, Драгоманов розповідає у брошурі «Два учителі»:

«Я застав його за обідом. — Посидьте, каже він, трохи, поки я скінчу обід, а щоб скучно не було, то тим часом прочитайте от що. — І кладе передо мною невеличку книжечку, розкриту на листку, на якому написано по-українськи: «Панська воля». Я почав читати це маленьке оповідання Марка Вовчка. Коли я дочитав до кінця, як дитина вмерла через панщину, я не знаю, що сталося зі мною. Піднімаю голову і бачу, що Стронін стоїть надо мною і дивиться на мене пильно, а чую, що в мене сльози на очах і хочу те сховати. — «Не соромтесь, каже мені Стронін, — то золоті сльози», і поцілував мене в лоб.

З того часу я запалав до нього вогнем дружби, та й він відповідав дружбою, спершу вчительською, а опісля приятельською до сивого волосся і до смерті»³.

¹) М. Гніп: «Громадський рух 1860-их років на Україні», кн. I. Полтавська Громада, Харків, 1930, стор. 27.

²) Там же, стор. 331.

³) Драгоманов: «Два учителі», Львів, 1902.

До речі, це й була перша зустріч Драгоманова з українською літературою. Але не національне почуття, лише почуття жалю до соціально покривджених мало збуджувати в Драгоманова це перше прочитане ним українське оповідання. Про ставлення Строніна до української літератури в цій же брошурі Драгоманов писав так:

«Обдумавши вже потім систему Строніна, я зрозумів, що він цинив в українській літературі те, що було в ній явно поступове, користуючись ним біля поступового ж у російській літературі та західноєвропейській, не зачіпаючи передчасно національних справ».

Батько Драгоманова, цілковито зросійщений по довгім перебуванні в Петербурзі полтавський діди́ч, московщив також і своїх дітей. У родині дітям прищеплювали любов до московської літератури. Сестра Драгоманова згадує про свого батька так:

«Він... все давав нам: Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів напам'ять... Потім, пізнавши в тому смак, виучували вже самоті вірші Пушкіна, Лермонтова: «Буря мглою», «Кагда валнується желтющая ніва...» Це нам здавалося ладно! Подобався самий вислів, склад, гомін віршів... Тут уже сполучення було нерівне. З одного боку — літератури української не було в нас зовсім, а тут мали ми такі добірні твори»⁴.

Звичайно в таких випадках українські діти виявляють велику відпорність: незвичайні для них своєю московською мовою вірші здаються українським дітям смішними і незрозумілими. Драгоманов, натомість, від раннього дитинства проявляв слабу відпорність на московські виливи; ясна річ, що наслідком такої, аж до цілком у душі большевицьких метод переведеної над ним Строніним «українізації» в межах співчуття соціально покривдженим, молодий Драгоманов мусів визнавати себе росіянином. Не дивно, що будучи вже учнем старших гімназіяльних класів він цілком прихильно ставився до ката України, московського царя Петра.

«На запит Бекмана, пише Драгоманов, кого я вважаю більшим чоловіком — Петра чи Наполеона, я відповів, що Петра, бо він дбав не тільки про війну, а й про освіту свого народу» («Два учителі»).

Про освіту москалів цей цар справді мусів таки подбати, але ж про освіту українського народу цей — найбільший перед Катериною II-ою та Сталіном — кат України таки не дбав, а руйнував її та нищив. Але Драгоманову це байдуже: цей молоденький російський ліберал (російські ліберали XIX-го стол. уважали Петра I своїм героєм) заявляється без застережень за полтавським та батуринським погромщиком. Нормально інтелігентні люди формуються саме в старших класах гімназіяльних. Драгоманов під час запитів Бекмана, хоч і був ще перед матурою, вже мав готовий сформований світогляд; йому, може, ще бракувало лише такої дрібниці, як Строніньська «українізація», але це вже для нього було справою другорядною.

⁴) Олена Пчілка: «Спогади про брата», «Україна», Київ, 1926, кн. 2.

Житецький молодший пише, що Драгоманов пристав до Української громади аж вкінці 1863 року, отже по університеті, коли зацікавився виданням народних книжок, але тримався осторонь і постійно сперечався з іншими членами Громади, підтримуючи тим своє прізвище «Космополіт»⁵.

Космополіти ж, як авторитетно пояснює нам сам Драгоманов, «не відкидаючи ваги національної форми, все таки в принципі цивілізацію ставили вище національності» («Два учителі», стор 60).

Отже не дивно, що коли вже під час своїх студентських студій Драгоманов і інші космополіти взяли участь у «недільних школах» (що на початку 60-их років XIX-го стол. коротко існували в Києві), то відразу завели лобу для їхніх космополітичних сердець двомовність. «Ми, каже Драгоманов, учили на двох мовах: на російській та українській, тільки, звісно, більше на першій, бо на тій було більше книг».

Друга група українців, що створила школу в новому «строєнні», дивилася на справу інкше: новостворенці намагалися відразу перейти до викладання українською мовою, ігноруючи неукраїнські підручники і через те звали себе українцями; подоляни ж, особливо Драгоманов, тримались інших думок. Вони не цурались московщини, тримались і її, вважаючи неможливим, покищо, обійтись без її культурних засобів, за що і мали, в протилежність до новостворенців, назву космополітів. Новостворенці зазначали, що неукраїнська школа більше деморалізує, ніж учить. Драгоманов категорично підкреслював, що наука все таки наука; поки майже нема українського письменства, а надто шкільного, треба користуватися хоч московським (Глушко)⁶.

На практиці, як зауважує далі Глушко, Драгоманов користувався українською мовою лише тимчасово, для полегшення розуміння викладавчої мови, якою у його школі була московська.

Назвали себе люди згорда «космополітами», а на ділі були звичайними обмосковлювачами, і до того зі своєї власної волі й охоти до такої космополітичної забави.

Звичайно, при такому цілковитому фетишистичному розбиванні собі лоба перед такими високими речами, як цивілізація, культура, коротко — наука, що його ціле своє життя проявляв Драгоманов, інакше бути не могло. Коли ж вже московська літературна мова стоїть на сторожі цивілізації і науки (аякже!), то вже конче мусимо деморалізувати учнів недільної школи московською мовою, а українській інтелігенції наказувати вкланятися московській літературі і самим обертатися на Драгоманових, Манілових та Обломових...

⁵) «Останній візід Драгоманова за кордон», «Україна», 1926, кн. 2, стор. 29.

⁶) С. Глушко: «Драгоманов і недільні школи», «Україна», 1924, кн. 4. Див. також працю Генадія Жураковського: «Недільні школи». Праці Київського Інст. Нар. Освіти, кн. I, Київ, 1924.

II. КОМЕНТАРІВ НЕ ТРЕБА

А ось так писав про себе сам Драгоманов: «Я щирий уніоніст, то є федераліст, а не сепаратист, ні у політичнім взгляді, ні у культурнім»⁷.

А ось так писали його прибічники: «...Ви, як уніят політичний, умовий і моральний — тріктусте українське питання з загальноруської точки зору»⁸.

«...Але ні в яким сенсі він не був сепаратистом — і становчо нічого не було в нім «мазепинського». Він стояв за цілість і єдність Росії, високо цинив загальноросійську культуру і не відкидав ані державної, ані політичної віги загальноросійської літературної мови»⁹.

І справді, в серці Драгоманова було невичерпне джерело класично професорської прекраснодушности та ідеалізму. Лише горе тій країні, що вибере своїм політичним вождем чи пророком такого москво-поклонного ідеаліста у професорськім сурдуті. Бо для практичної політики нема небезпечніших та шкідливіших проводирів, ніж «прекраснодушні» чи просто дводушні катедро-інтелігенти, що широ й солодко намовляють матір Україну подати рученьку й серденько загребушій Москві. Не даремно ж Гейне писав 1848 р. з нагоди отворення парламенту у Франкфурті: «Цвай унд цванціг професорен! Фатерлянд ду біст ферлорен».

4-го березня 1872 року Драгоманов писав до Бучинського:

«Чи не благословляти нам судьбу (долю), що вона не дала нам створити національного государства (держави), — а дала нам порив к волі, правді, сім'ї і красоті, бо, здається мені, государство далеко не послідяс слово історії, а скоріш посліднім словом її вольний союз людей і громад для освіти і щастя! Будемо ж ждати не українського Людовіка XIV, Бісмарка, а «апостола правди і науки»¹⁰.

До речі, Єфремов у своїй «Історії українського письменства» (т. II, 151) пише: «Для України Драгоманов справді був тим «апостолом правди і науки», що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко».

Бідний Шевченко!

Тоді ж, під час першого перебування за кордоном, переживаючи свої настрої в стані бурхливого й чисто ліричного трансу, Драгоманов склав під час триденного блукання в горах Гарцу (в березні 1872 року) свою «Пісню київського слов'янина» — віршований переказ цілого свого політичного «Вірую». Обмежимося наведенням перших трьох строф з цих віршованих чудацьких думок:

Гей! Українець просить не много:
Волі для рідної мови!
Но не лишас він ко всій Руси
І к всім Слов'янам любви.

⁷) Лист Драгоманова з Фльоренції до Мелітона Бучинського 17 січня 1872.

⁸) З листа Івана Рудченка до Драгоманова 21 березня 1872 р.

⁹) Овсянко-Куліковський: «Воспоминания», Петербург, 1923, стор. 140.

¹⁰) Переписка з Бучинським, стор 101.

З Північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми вкупі ділили і радість і горе,
І вкупі вступаєм в свободу.

Ти русин Московський один із всіх братів
Велике зложив государство,
Неси ж свою силу, де треба, на поміч,
На захист усьому слов'янству.

Далі все йде в тім самім сервілістичнім дусі мінімалізму й угодопестива¹¹. Хто хоче докладніше познайомитися з цим свідоцтвом занепаду політичної думки в Україні, нехай візьме до рук останній том «Наукового Збірника» Українського педагогічного інституту ім. Драгоманова в Празі. Там аж трьох авторів розправляють про цю драгоманівську «Тредьяковщину».

Буковинський «Час» (Чернівці, 19 березня 1933) писав зовсім до речі: «Учений професор Драгоманов був ціле своє життя не лише ідейним, а й політичним москвофілом. Мрії про українську державність уважав він за злочин і за дурноту, за культурну зраду. А ті, що програли війну за українську державність і опинилися на вигнанні, репрезентуючи на чужині українську державну думку, назвали вищий Педагогічний інститут у Празі іменем Драгоманова. Цей один факт говорить за себе цілі томи».

Наведемо ще дещо з Драгоманівського листування.

З листа Драгоманова до Навроцького: «... Це писав я, як українець. А тепер буду говорити, як українець і росіянин... Коли ви почнете даять наш уряд, скажу... що він вас не чіпа. А коли ви всю Росію будете малювати, як «Москву», та ще й «загребушу Москву», то тут уже треба прямо сказати вам, що ви не знаєте, про що говорите...» «А на ваші замітки на мою (італійську) брошуру скажу: нічого вам було обиджатись словом діалект, бо я ним кличу і великоруське, а не тільки малоруське наріччя... Руський язик, народ (коли хочете, абстракція) у трьох видах (реальних), наріччях, племенах, народностях — великоруський, малоруський, білоруський».

До того ж Навроцького 28 січня 1873 року Драгоманов писав: «Ми, українці, стоїмо в других відносинах до Росії, ніж ви до поляків, а то й до всієї Австрії. Ми у Росії все ж таки дома, свої»¹².

Багато років пізніше по написанні цих слів, Драгоманов писав до Суворіна, редактора офіціозу російського уряду («Новое Время»), ще більш анекдотичні речі: «Я особисто завжди думав, що Малоросія відноситься до Великої Росії не так, як Польща, а тим паче Чехія, але й не так, як Нижегородська губернія до Московської» (Лист з 26 лютого 1888 р.).

¹¹) Переписка з Бучинським, 103; Австро-руські спомини, 84.

¹²) «За сто літ», Київ, 1928, кн. I.

Невже справді в голові Драгоманова стояв такий туман, що ясніше й висловитися було йому не сила?

В одній злісно антиукраїнській публікації використовується ще один уривок із творів Драгоманова:

«Надто »ширим« українцям, що у своїй сліпій ненависті до Росії утотожують становище українців із становищем пригноблених чехів та сербів, він (Драгоманов) відповідав: »Як не крути, а все таки Україна не в таких відносинах до Росії, як Чехія до Німеччини, Сербія до Туреччини«¹³.

Тут, у цих листах Драгоманова до Навроцького, що не речення, то перлини самоцаїтів: тут вам і визнання своєї двосудушности, і зборона лаяти »наш уряд«, тут і прокляття тим, хто сміє думати, що Москва — загребуща, і безліч інших геніяльних місць, хоч би, й наприклад, розкриття млистого терміну — космополітизм, за яким ховалися Драгоманов із Строніном. Виявляється, що друге наймення космополітизму це »великорущина«, себто — московство.

А от дещо з листів Драгоманова до Редактора »Вестніка Європи«: »Я під іменем Росія розумію імперію, яка має бути союзом народів із росіянами (Руссю та русами)«. ...»А тим часом тепер найзручніший час для розбиття Катковщини у нас і там, і водночас для спрямування підносячої знову голову свою гідри українофільства для більш доцільного поступування, аніж то було перед роком 1863. Зокрема корисно було б привести до гармонії галицького українофільства. З нашим, спільним порядним людям у Росії ліберальним напрямком, мені інколи здається, що доля призначила мені покласти одне з каміннів для такого зв'язку...« ...» Колись, коли Червона Русь повернеться під крила рідних орлів, згадають і нас із вами«.

А далі ще вартісніше признання: »Тяжко жити на світі таким бідним всеросійським патріотам на космополітичній заправі, за якого себе вважаю я, у тій літературі, де тільки й є з видатних письменників всеросійський патріот, а не централіст і сепаратист, Олександр Ніколасвич Пипін...« ...»Неделя« вкоротила у статті про Шевченка саме ті місця, де я доводив, що він не націонал і не сепаратист — очевидно лише тому, аби не говорити про такі речі... Хай він (»Вестнік Європи«) виконус діло здорового »обрусніл« галичан«...¹⁴.

Отже, не більш і не менш, як гасло ідейної спілки з московською публіцистикою для »обмосковлювання галичан«! А чого варті запозичені з словника московської фразеології такі вирази, як »гідра українофільства«, не згадуючи вже про »родних орлов«!

А тепер дещо з листів Драгоманова до Суворіна, найвизначнішого московського шовіністичного журналіста, редактора-видавця головного пресового органу Московської імперії »Новос Времья«:

»Ви кажете, що між нами є точка дотику, що ми обоє любимо свою батьківщину, обоє націонали, навіть вузькі. Ви за Росією, я за Малоросією. Це і невірно, і нелогічно. Я перш за все демократ (а тепер демократ

¹³) Іван Липпо: »Происхождение украинской идеологии«, Изд. общ. Духновича, Ужгород, 1926, стор. 12.

¹⁴) Лемке: »Стасюлевич и его современники«, т. V, Петербург, 1913, стор. 194-212. Час написання листів — 1870-1875 роки.

не може не бути соціалістом). Малорос я лише по шкірі свого соціалізму... Ви помиляєтесь, кажучи, що я вузький націонал, і невиджу вашу батьківщину. Я навіть у Росії (XVIII-XIX стол.) визнаю своє світле, а у великоруським народі ще більше... А ви мені сепаратизмом, міжбратерською ворожнечею дорікаєте. Та ж я вам і в 1876 році говорив, що ніхто не поширив стільки російських книжок серед австрійських русинів, як саме я. А від того часу я теж не спав!... І тепер я зовсім не так сумно дивлюсь на майбутнє і Малоросії і всієї Росії, як дивитесь навіть ви. Росія тепер зруйнована і принижена по балканській війні (1877-1878 рр. та по берлінським конгресі 1878 р.). Або вона сама уступить перед зовнішніми ворогами і візьметься знову за реформи, або її переможуть у війні. Але після цієї нової поразки Росія конче візьметься за реформи, серед яких буде й обласна автономія (будь ласка, не гадайте, що я бажаю Росії чогось на взір державних країв Австрії, чи поділу Росії на області за етнографічною мапою!). Але це буде не Катковська Росія (не наслідуюсь сказати — не ваша), а скорше моя».

Цей лист має дату 26 лютого 1888 року. Отже дуже пізно, а це свідчить про те, що московські патріотичні почування не вигасли в Драгоманова до кінця його життя.

А ще перед десятима роками, під час війни з Туреччиною, Драгоманов обурився, що Суворін назвав його «противником війни». 5-го березня 1879 року він пише Суворінові: «...Я не тільки ніколи не був «противником війни» з Туреччиною, а цілком навпаки: і раніш виступу вашого в «Новому Времені» я в брошурі «Про українських козаків, татар і турок» — і за час редагування вами «Нового Времені» — у «Молві», і в брошурах «Турки внутрішні і зовнішні» і «Внутрішнє рабство і війна за визволення», — я висловлювався найзапеклішим прихильником війни з Туреччиною аж до розгрому цієї держави і цілковитого звільнення всіх підбитих нею народів. Лише разом із тим я був прихильником і внутрішньої реформи Росії, вважаючи цю реформу конечною умовою своєчасного початку війни, успішного ведення її, радикального кінця і добрих відносин до визволених від Туреччини народів»¹⁵.

Отже російський патріот, ліберал і імперіаліст Драгоманов домагався «реформочок» у Росії, натомість супроти Туреччини вимагав застосувати методи імперіалістичної «війни до победного кінця». Так само, як згодом вимагав цього знаний московський імперіаліст Мілюков, наступник Драгоманова на кафедрі в Софії. І це має бути «лідер українського соціалізму», як його величають, і — соціалістичний паціфіст?

Коли ми вже опинились при «лідерах соціалізму», то згадаймо коротко про лідера московського соціалізму — Плеханова.

Лев Тіхоміров у своїх спогадах яскраво змальовує постать останнього: «Він носив у душі незнищений російський патріотизм. Він вбачав у Росії велику соціалістичну країну майбутнього і нікому Росії не віддавав. Усілякі сепаратизми дослївно ненавидів. В нім глибоко жив велико-

¹⁵ Абрамович: «З листів Драгоманова до Суворіна», «Україна», Київ, 1927, кн. 4.

російський унітарист та «вирівнювач». Про Шевченка, сміючись, говорив: Я Шевченкові ніколи не подарую того, що він писав: «Вмію та не хочу говорити по-російському». До Шевченка і українофілів він ставився, розуміється, з більшою ненавистю, ніж навіть, наприклад, Катков¹⁰.

І от порівняти такого Плеханова з його вогненною любов'ю до Росії і Драгоманова з його «і нашим і вашим»; з його адорацією Пушкіна і Тургєнєва, з його зневагою до творчості Шевченка...

III. АДОРАЦІЯ МОСКОВСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У своїм листі до Павлика з 5-го липня 1890 року Драгоманов скаржився на протимосковські виступи одного із своїх львівських сучасників та опонентів: «Професор же, хоч і гімназіяльний, Партицький, замість того, щоб твори народу-велетня досліджувати, поновля (антимосковську) чепуху Вельтмєни».

Партицький був редактором галицької «Шкільної Газети» і радо містив у ній протимосковські розвідки Кониського («Етнографія слов'ян») та інших авторів. А це дуже дошкуляло Драгоманову.

Московську літературу Драгоманов ставив необмежено високо і не бачив (що він взагалі, зрештою, бачив?) її руїницького, обезвладнюючого духу. Дуже прикро, що в нас так укоренилася мода підносити високо Драгоманова і зовсім оминати інших діячів тієї доби, серед яких було немало визначних осіб та порівняно ліпше освічених, далеко розумніших і значно здоровіших духом, ніж цей апостол москвофілства.

Дослідник історії тієї доби, проф. Кордуба, у своїй розвідці «Професор В. Антонович і Галичина» писав: «...Ненадто одушевлявся Антонович російською літературою та не співчував поглядам Драгоманова на її культурну місію серед галичан. У «Правді» 1889 року появилася його, Антоновича, «Лист подорожнього», в якому він інформує про погляди на московську літературу еспанського філософа Генера, що в статті в «Ель Лібераль» із 3-го і 19-го листопада 1888 року до сучасної московської літератури ставиться різко негативно, ув'язав її варварською, примітивною, звироднілою; зазначає, що в ній відбивається хитрість і грубість народу ще примітивного, а разом із тим уточеність, сантиментальність, скептицизм, запеклість народу вже розпусного... У протилежність до основного характеру героїв західноєвропейських літератур, характеру діяльного і палкого, герой кожного московського твору — це деморалізуючий вплив «обломовщини». Обломовське літняйство та забобонний жах є характеристичними рисами цієї літератури; всі дійові особи в московських романах це кволі та мляві, нездатні до життя істоти... Сам Драгоманов, між іншим, признає силу Антоновича в тім, що Антонович оперує на живому почутті «огидности до обрусенія» (Лист з 18-го травня 1891 р.)¹⁷.

Антонович казав, що вплив московської літератури на українців надто великий і тому шкідливий. Як українці будуть засвоювати загальнолюдські ідеї та вищу культуру з творів, написаних західноєвропейськими, чужоземними мовами, то не так легко будуть утрачати свою рідну

¹⁰ Тихоміров: «Воспоминания», 2-ге вид. Москва, 1895.

¹⁷ Мирон Кордуба: «Зв'язки Антоновича з Галичиною», «Україна», 1928, кн. 5.

мову; вони будуть намагатись висловлювати ці ідеї своєю мовою і таким способом сприятимуть її розвиткові та розвитку української літератури й культури. Нехай молодь учиться чужоземних мов, читає багатшу на ідеї західноєвропейську літературу — це буде корисніше для неї, ніж вплив московської літератури¹⁸.

Навіть самим московським літератам московська література не видавалась таким велетенським явищем, як її уявляв собі Драгоманов. 1896 року Чехов писав до приятеля Драгоманова Суворіна: «Скажіть по щирості, хто з моїх ровесників, себто людей у віці 30-45 років, подарував світові бодай одну краплину алькоголю? Хіба Короленко, Надсон і всі сучасні драматурги не лімонад?... Наука-техніка переживають тепер великі часи, для нашого ж брата ці часи крихкі, кислі й нудні... І не добачає цього лише Стасов, якому природа дала незвичайну здатність п'яніти навіть від помиїв»¹⁹.

Крім проф. Стасова ще й проф. Драгоманов мав цю незвичайну здатність п'яніти від помиїв московської літератури, а також і дивну претенсію та нахил частувати ними інших, найбільше галичан. Родовитому москалеві Розанову (в «Апокаліпсі нашої доби») Росія видається фальшивим генералом, над яким фальшивий піп править псناхиду. Щодо московської літератури, так щиро вихвалюваної Драгомановом, то Розанов уважає, що: «...Немає жодного сумніву, що з боку змісту російська література така мерзота безсоромности й нахабства, як жодна інша література. Власне нема найменшого сумніву, що Росія вбила літературу. Чому ми «зайві»? Та ж давно ми писали в «золотій нашій літературі» «Щоденник зайвої людини», «Записки зайвих людей»²⁰.

Литвин Сенковській (барон Брамбеус), що був найвидатнішим петербурзьким журналістом та вченим середини минулого віку, так залюбки висловлювався: «Московська література нікчемна, неоригінальна, без порівняння бідніша за турецьку по силі фантазії та польоту думок... Московська мова сама по собі мізерна, по-жебрацькому вбога й груба. Нечиста сила занесла мене до цієї літератури»²¹.

Сам Пушкін одного разу визнав: «...Как беден, грубый наш язык!» Князь Вяземський так ссмо: «Язык наш был кафтан чужой».

Українець Г. Квітка-Основ'яненко 28-го грудня 1841 року писав до Красвського: «Дайте нашим юнакам помужніти, оперитися, себто познайомитися з пером, вони доведуть і ствердять, що великоросійська мова є лише говірка кількох губерній, дитина, і то не старша, нашої мови, старшого відгалуження основної слов'янської. І як візьмуться хлоп'ята щипати і витягати з неї все наше корінне, відібране, тоді й самий ревний оборонець російської мови замовкне і визнає свої колишні помилки. Мови російської, справжньої, нема у вітальнях, книжках, нема й у журналах російських. Напишіть статтю (російську) без чужо-

¹⁸) Із спогадів Софії Щербини, «Україна», 1928, кн. 5.

¹⁹) «Воля Росии», Прага, 1929, VII.

²⁰) В. В. Розанов: «Апокалипсис нашего времени», Сергієв-Посад, 1918. 2-ге видання — Брюссель 1939.

²¹) П. Биков: «Силуэты прошлого», М.—Л., 1930.

земного слова, без чужоземних фігур та зворотів? Неможливо: а на нашій мові все це можливе й чисто і гладко, і неможливе до досконалої передачі ні на яку мову. От так то!²².

Який разючий занепад почуття української національної самоповаги та гідності від 1841 року, коли Г. Квітка-Основ'яненко написав цього листа, в 1886 році, коли Драгоманов складав свої нижче наведені три пакти про московську вищість і українську беззастережну покору.

У «Переписці Драгоманова з Окуневським» (Львів, 1902, стор. 66) можете знайти таку проречисту драгоманівську програму, датовану кінцем 1886 року:

1) «Ми стоїмо за розвій нашої малоруської чи української національності літературний, (і політичний?), але не масмо нічого проти великоруської (національності), з якою так тісно зв'язані східні частини нашого народу, і яку ми вважаємо за одну з найближчих до нас слов'янських національностей.

2) Літературу великоруську, як більше тепер розвитку, ніж нашу, дякуючи сприяючим обставинам, — поважасмо і радо змагаємося, щоб присвоїти й нашій громаді осередок і напрямок (демократично-реалістичний) її ліпшої прогресивної частини.

3) Обсуждаючи стан Росії, ми виступасмо тільки проти політики теперішнього російського правительства, яке не тільки спиня ріст нашого народу й національності, а й других, починаючи з самої великоруської. Ми вважаємо цю політику згубною для всього слов'янства».

Все характеристичне в цьому документі, все до найменшої риски, включно до того, що політичний розвій стоїть під знаком запитання, в дужках!

(В наступ. числі: «Коли паціі гинуть»)

²²) «Література», Збір. I, Київ, 1928.

Василь ФЕДОРЧЕНКО

*

*

*

Я в широкім степу народився,
Все життя своє проблукав,
По чужинних степах волочився,
А такого як мій не спіткав.

І, мабуть, ніде в світі цілому
Таких пахоців трав не знайти,
І в душі моїй — у серці моєму
Вудуть травні довіку цвісти!

Я тягнувся завжди з листопадів
Через січні — в травневу добу,
Від Карпатських гірських водо-
[падів,
Від Сіпюхи — в Дніпро по Вугу.

Проф. Григорій ВАЩЕНКО

МОРАЛЬ ХРИСТИЯНСЬКА І КОМУНІСТИЧНА

РИСИ ХРИСТИЯНИНА

Ідея Царства Божого для християнина мусить бути провідною зіркою у його житті. Він має прикладати всіх зусиль, щоб здійснювати ідею Царства Божого на землі і підготувати себе до Царства Божого на небі. Відповідно до цього він має виховувати себе і своїх дітей та сприяти вихованню у своїх ближніх рис, або добродітностей, потрібних для реалізації Царства Божого. Найвищим зразком для цього є Христос, — що для нашого спасіння став чоловіком і жив серед людей. Наслідкування Христа — це той шлях, що ним має йти християнин. У чім він є, про це писали багато церковних письменників, а між інми й Тома Кемпійський, книга якого «Про наслідвання Христа» дуже поширена серед християн усіх віровізнань.

«Наслідвання Христа, — як пише Мартенсен, — включає в себе шлях, що мусить бути пройдений у суспільстві з Христом, а значить, є вихідним пунктом до мети. Вихідний пункт це віра в Христа; мета — вічне блаженство в Царстві Божому; рух — християнське життя, в якому прикладом є Христос» («Моральне богослов'є», том I, стор. 310).

Наслідвання Христа не можна розуміти, як копіювання земного Його життя. Це є наслідвання духу Його життя і вчення, що відбиті в першу чергу в Св. Євангелії.

Наслідуючи Христа, кожен християнин має виконувати своє призначення відповідно до своїх сил і здібностей та умов свого життя. А головне те, що християнин мусить пройти свій життєвий шлях у живому єднанні з Христом через молитву, читання Св. Письма, відвідування Служби Божої і через святе причастя. «Пробуйте в мені і Я у вас», — сказав Христос (Євангеліє Йоана, XV, 4).

Шлях наслідвання Христа визначає й християнські добродітності, як риси ідеального християнина. Таких основних добродітностей є три: віра, надія, й любов.

Всі ці добродітності органічно зв'язані між собою і не можуть існувати одна без одної. Основою й початком їх є віра.

Бог, як Абсолютний Дух, не може бути предметом звичайного людського пізнання. «Бога не бачив ніхто ніколи», — сказано в Євангелії Йоана. «Бог, — писав св. Атанасій, — вище всякої сутності і всякого розуміння, бо Він — трансцендентне Добро й Краса».

Щодо людського розуміння, то воно має відносний характер. Кант у «Критиці чистого розуму» пише: «Те, що ми уявляємо собі в просторі, не є річ сама по собі, а є форма речей, що належить їм самим у собі. Предмети самі по собі не відомі. І так звані зовнішні предмети є не більше, як уявлення нашого відчуттєвого сприймання; їх форма є простір, справжній же стан їх — річ сама в собі нам невідома, тим більше, що в досвіді про нього ніколи не виникало питання».

Виходить, що навіть у пізнанні звичайних речей, які оточують нас, є елементи віри. Тим більше ми не можемо пізнати того, що взагалі вище нашого обмеженого розуму. Істини християнські в усій своїй повноті можуть бути сприйняті лише вірою.

Але віра християнська не мусить бути сліпою, а тим більше формальною. Релігійний формалізм завжди призводить до удавання з себе святого і лицемірства. Типовими святенниками й лицемірами були книжники й фарисеї. Вони формально засвоїли Св. Письмо, не відчуючи його духу, і в сліпоті своїй переслідували Христа й нарешті розп'яли Його.

Християнин мусить вчуватись і вдумуватись у Св. Письмо, щоб розуміти дух його, а не лише зміст. Але, крім Св. Письма, є ще одне невичерпне джерело пізнання Бога. Це — природа, що створена Богом і відбиває Його Премудрість. Споглядання природи викликає думку про Бога, як Першу Причину буття. Але споглядання природи і взагалі Божих творів дає людині можливість пізнавати і властивості Творця. Апостол Павло в «Посланні до римлян» пише: «Бо гнів Божий являється з неба на всяку безбожність і неправду людей, що правду гамують неправдою, тому що те, що можна знати про Бога, явне для них, бо їм Бог об'явив... (I, 18-20).

Всякі клопоти, земна суєта, а особливо злоба й ненависть засліплюють очі людини. Тільки тому, хто має чисте серце, відкривається Бог.

Під впливом прекрасної величної природи людина забуває свої щоденні турботи. Вона вірить у щастя на землі і бачить Бога в небі.

Релігія — зв'язок між Богом і людиною. Тому віра мусить бути живою. Характеристичною рисою віруючого християнина є відчуття Бога. Останнє є основою містичного пізнання, що відрізняється від пізнання звичайного, яке спирається, кінець-кінцем, на зовнішні відчуття й не виходить поза межі цього тримірного мінливого світу. Ці дві форми пізнання відрізняв ще Платон. Подібно до того, як є два світи, — світ мінливих речей і світ чистих, незмінних ідей, — так є і дві форми пізнання: облудне знання (докса), що має своїм об'єктом мінливий світ речей і спирається на зовнішні відчуття, і справжнє знання (епістеме), що має своїм об'єктом світ чистих ідей і спирається на розум. Вища форма пізнання, що її Платон називає «епістеме», за його характеристикою, включає в себе переважно раціональні елементи. В містичному пізнанні поряд із ним визначне місце мають елементи емоційні. Крім того, містичне пізнання має безпосередній характер, наближаючись у цьому до відчуттєвого пізнання і відрізняючись від нього тим, що відчуттєве пізнання має своїм об'єктом матеріальний світ, а пізнання містичне — світ духовний. Докладну характеристику містичного пізнання дають неоплатоніки. Це перш за все стан споглядання, що супроводиться великим піднесенням духа, або ентузіазмом.

«В такому стані, — як пише Плотін (204-270), — ми не повинні шукати божественного світла, а спокійно чекати, поки воно з'явиться нам, приготуватись до того, щоб споглядати його; так око чекає, поки зійде сонце на обрії над океаном». Плотін зазначає: «Підняті хвилею розуму,

ніби під вихром, ми раптом із вершини помічаємо Бога». Визначаючи такий стан, Плотін пише далі: «Навіть слово «віддання» сюди не підходить, це скоріше екстаза, спрощення, самозречення, прагнення до сдланья, повний спокій, нарешті — бажання злитись із тим, що перебуває в святилищі».

Святе Письмо учить, що ця вища форма пізнання є даром Божим, який дається глибоко віруючій людині.

«Не бачило того око, не чуло того вухо і не приходило те на серце людині, що уготував Бог для тих, що люблять Його», — пише Апостол Павло у «Посланні до коринтіян». У Св. Письмі можна прочитати про декілька випадків високої релігійної екстази, що її пережили вибрані Богом люди. Таку екстазу пережив св. Апостол Павло, коли йшов з Єрусалиму в Дамаск; пережив її і Апостол Петро, перед тим, як мав хрестити сотника Корнілія.

Дуже багатий матеріал для розуміння того, що таке є містичне пізнання, можна знайти в «Життях святих». Особливо чіткий опис своїх містичних переживань дає Св. Тереза.

«Одного разу, — пише вона, — під час молитви я одержала змогу зрозуміти, як всі речі можуть бути споглядані в Бозі й міститися в Ньому. Я бачила їх у звичайній формі, а проте з дивовижною ясністю, і вигляд їх залишався відбитий у моїй душі живим. Це одна з найбільших милостей, що дарував мені Бог. Вигляд цей був остільки витончений і ніжний, що описати його нема можливості».

Далі Св. Тереза пише: «Господь дав мені зрозуміти, яким образом Він може бути в трьох Іпостасях. Він так показав мені це, що здивування мое було рівне почуттю віхи, яке охопило мене. І тепер, коли я чую про Святу Тройцю, або коли чую спогадання про Неї, я розумію, яким образом три Іпостасі встановлюють Одного Бога, і відчуваю при цьому невимовне блаженство».

Людина у стані просвітлення, глибоко й безпосередньо відчуваючи Бога, по-іншому розуміє речі й явища буття.

«В цьому світлі, — пише Яків Вем, — мій дух раптом побачив наскрізь усе, просякнув усі творіння і побачив все в них, і навіть в траві й листі я пізнав Бога, хто Він, як Він діє і яка Його воля».

Люди з поверховим, банальним, так зв. позитивним мисленням, дивляться на ці містичні переживання, як на суто суб'єктивні і не надають їм серйозного значення. Тому і релігію вони розглядають, як систему мітів. Зовсім інакше дивиться на містичне пізнання відомий американський психолог В. Джемс. У своїй книжці «Многогранність релігійного досвіду» він доводить, що, крім звичайного досвіду, який спирається на зовнішні відчуття, є ще досвід містичний, що дає людині спроможність сприймати й розуміти вищий світ. Для того, хто пережив цей досвід, існування Бога й надчуттєвого світу є таке ж безумовне, як існування світла для того, хто має очі. Отже, християнин усією душею прагне до того, щоб відчувати величність Бога і ще в цьому світі наближатися до Нього. Як видно в житті святих, це є дар Божий. Але він дається тому, хто прагне до Бога, молиться Йому і ставить на перше місце в спосмі житті блага духові.

Про це преподобний Ісаак Сірин пише так:

«Послухай тепер, як людина потоншується і уподібнюється до невидимих сил. Коли ці знання підносяться над земним і над піклуваннями про діла земні, тоді людина починає допитуватись про те, що заховане від внутрішніх очей, підноситься до неба і йде слідом за вірою в піклуванні про майбутній вік, з бажанням обіцяного нам, і в шуканні захованих таямниць; тоді саме віра поглинає це знання, воно перетворюється і родиться знову. Тоді може воно підвестися на крилах в області безплотних, торкаючись глибини надчуттєвого світу».

Але й містичне пізнання у його найвищих формах, що властиве тим, хто заглибився в духове життя, в основі своїй має віру і без неї неможливе. Саму віру не можна розглядати, як властивість душі, що дається людині без усилних зусиль. Віра є даром Божим, але людина має підготувати себе, щоб сприймати його. Крім того, віра може хитатись, занепадати і навіть перетворюватись у безвір'я. Таких випадків у житті було немало. Тому віра є добродієм.

Християнин повинен бути твердим у своїй вірі, переборювати як внутрішні сумніви, так і зовнішні спокуси.

Справжню віру не слід змішувати з легковірністю й згобонами. «Не всякому духу вірте, — каже Апостол Павло, — але випробуйте, чи від Бога він».

Віра є основою другої християнської добродіємості — надії. Надія — вияв твердості й міцності віри. Основою надії є віра у Всемогутнього Бога, у Його милосливість і любов, у Його Провидіння.

Євангеліє учиє, що все перебуває в руках Божих, що Отець Небесний піклується про кожного з нас, що без Його волі жоден волос не впаде з нашої голови.

В світі панує встановлений Богом моральний лад. Кожен одержує по своїх заслугах. Кожне добре діло не залишається без нагороди, кожний злий вчинок буде покараний. А проте немає такого вчинку крім хули на Духа Божого, що його (вчинку) не можна було б виправити добрими ділами, молитвою і постом. Земне життя є тимчасове, а тому нагорода чи кара чекають людину у вічному житті, хоч і на землі Господь часто карає злих і нагороджує добрих.

А особливо основою християнської надії є віра в Христа, як Іскупителя і Спасителя світу. Своєю хресною смертю Христос зняв із нас прокляття гріха і зробив для нас приступним вічне блаженство. Жертва Христа є виявом Божої любові, ласки і милосердя, і тому віра в Христа-Іскупителя підтримує справжнього християнина в найтяжчі хвилини його життя.

Отже, євангельське вчення про Боже Провидіння, про праведний суд Божий і хресні страждання Христа є основою християнського оптимізму. Справжній християнин ні в яких обставинах не губить надії і бадьорості. Він терпеливо зносить невдачі й нещастя, бо знає, що коли він буде ходити по стопах Господніх, Бог не оставить його. Він зносить мужньо навіть несправедливі страждання, бо знає, що Господь винагородить його, коли не в цьому світі, то в майбутньому. В душі справжнього християнина завжди царюють спокій душевний і радість. Але це

не є спокій і радість на ґрунті матеріального добробуту і втіх тілесних. Це є мир і радість у Господі. Християнин почуває себе спокійним, бо він вірить, що у світі над усім панує воля всеблагого Промислителя, і тому його не турбують всякі дрібниці й несподіванки щоденного життя. Він радіє, відчуваючи, що Бог близький йому. Тому Апостол Павло каже: «Радуйтеся завжди в Господі» (Посл. філіп., IV, 4).

Тому Церква засуджує дух смутку, як і дух життєвих розкошів і пустослів'я. Але душевий спокій, до якого мусить прагнути християнин, не можна перетворювати на самозадоволення з самого себе і в байдужність у відношенні до інших. Християнин мусить не забувати про свої хиби й провини і, не впадаючи у відчай, виправляти їх. Так само він мусить турбуватися про своїх ближніх і боротися зі злом, що панує в житті людей. В цьому і є здоровий християнський оптимізм, яким християнство відрізняється від буддизму, просякнутого песимізмом, і від магометанства з його фаталізмом.

Жива віра сполучається з любов'ю. Це перш за все любов до Бога. Віруючи в Нього, як в Абсолютне Добро, християнин любить Його всією душею своєю, всіма думками своїми. Сам Бог — Абсолютна Любов, а створення світу — акт Божественної любови. Найвищим виявом Божої любови є втілення Христа і хресні страждання Його за гріхи людей. Отже, «хто в любові перебуває, в Бозі перебуває». Тому першим заповітом християнської моралі є любов до Бога й до людини. «Возлюби Бога твого всім серцем твоїм, всією душею твоєю і всіма думками твоїми». Це перший і найбільший заповіт, другий — подібний до нього: «Возлюби ближнього свого, як самого себе».

В «Посланні до коринтіян» Ап. Павло пише: «Коли я розмовляю мовами людськими і янгольськими, а любови не маю, то я — мідь, що дзвенить, і цимбали, що бряжчать. Коли я маю дар пророцтва, знаю всі таємниці, маю всі пізнання і всю віру, так що можу й гори переставляти, а не маю любови, то я — ніщо. І коли я роздам усе своє майно і віддам тіло моє, щоб спалити його, а любови не маю, — нема мені в тому ніякої користі».

Дальші слова Ап. Павла це величезний гімн любови, повний глибокого психологічного змісту.

«Любов довго терпить, має милосердя, любов — не заздрить, не пишається, не гордує, не бешкетує, не шукає свого, не драгується, не мислить зла, не радується неправдою і співрадується істиною, все покриває, всьому вірить, на все надіється, все зносить. Любов ніколи не зникає, хоч і пророцтва припиняться, мови замовкнуть, і знання скасуються. Тепер ми бачимо ніби крізь тьмяне скло, гадаємо, тоді ж лицем до лиця; тепер я знаю почасти, а тоді я пізнаю так, як сам я пізнаний. А тепер перебувають оці три: віра, надія й любов, але любов між ними найбільша» («Перше послання до коринтіян», XIII, 2-3, 13).

Надхненні слова Апостола показують саму сутність християнської моралі. Такою сутністю є любов, що не тільки об'єднує в собі всі християнські добродетелі, а разом з тим є і вінцем їх, бо у вічному житті віра й надія відійдуть, а залишиться лише любов.

Першим заповітом Христа, як сказано в Євангелії, є любов до Бога, другим — любов до ближнього. Але ці два види любови нерозривно

з'язані між собою. »Хто каже, що любить Бога, а брата свого ненавидить, каже неправду«.

Любов до Бога — це любов у Христі й через Христа. »Я — дорога і правда й життя, — сказав Христос. — До Отця не приходять ніхто, як не через Мене. Коли б то були ви пізнали мене, ви б пізнали Мого Отця... Я — в Отці і Отець у Мені« (Єв. Йоана, XIV, 6-11).

Любов до Бога є єднанням із Ним. У потойбічному житті людина буде перебувати у блаженному вічному єднанні з Богом. В цьому земному житті людина єднається з Богом перш за все через молитву. В щирій молитві людина підноситься над земними інтересами й турботами, до глибини розкриває свою душу, відчуває величність і милість Божу, передає себе в руки Його: »Хай буде Воля Твоя«.

Тому-то щира молитва вносить у душу людини спокій і впливає в неї нові сили й надії. У молитві людина виявляє всі свої почуття у відношенні до Бога, і оскільки вони різноманітні, то різний характер має й молитва. Це є молитва-благання, щоб Господь вселився в душі наші, щоб прийшло Царство Боже, щоб здійснилася Воля Його, як на небі, так і на землі, щоб Господь дав нам хліба насущного й визволив нас від лукавого. Це є молитва за ті блага, що ми маємо від Бога, і перш за все за Його хресну жертву, якою він звільнив нас від прокляття гріха. Це є молитва благословення, коли людина відчуває безмежну величність Божу, усвідомлює всю неміч і обмеженість свою і разом з тим відчуває безмежну радість, бо відчуває своє єднання із Всемогутнім Творцем.

Християни моляться на самоті і в єднанні зі своїми ближніми, як члени Церкви Христової. І та й друга молитва мусить мати місце в житті християнина. Особливо ж велике виховне значення має молитва спільна. В ній люди єднуються у спільних почуттях і благаннях до Бога, і через те почуття єднання зміцнюються і підносяться. Люди відчувають себе братами у Христі й дітьми Великого Бога.

В молитві виявляється любов, сприймальна, вдячна, благоговійна й споглядальна. Але Євангелія вимагає від нас ще любови діяльної. Християнська любов жертвенна. »Хто не залишить батька свого й матір свою і не піде слідом за Мною, той не достойний Мене« — сказав Христос. Це не означає, що християнин, люблячи Бога, перестав любити своїх кривих і близьких. Залишаючи їх у ім'я Бога, ми знаходимо їх і любимо їх у Бозі. Так само християнин в ім'я Бога зрікається багатства, земної слави. Нарешті, Євангелія вимагає, щоб християнин обмежував себе в радощах тілесних або навіть зрікався їх. Як сказано вище, сенс цього обмеження й зречення є не в тому, що Євангелія визнає земні блага й втіху з них за щось зле саме по собі, а в тому, що людина на перше місце мусить ставити любов до Бога й блага духові. Вона не мусить бути рабом своїх тілесних пристрастей, свого багатства або суєтної слави, бо це знижує її гідність і віддаляє від Царства Божого.

З любов'ю до Бога органічно сполучається любов до ближнього. На страшному суді, на запитання грішників: Коли ми бачили Тебе голодним і не нагодували, голим і не одягли, страдником і не прийняли, хворим

або у в'язниці й не відвідали Тебе? — Господь скаже: «Ви не зробили цього одному з малих сих, не зробили й мені».

Симпатія, взаємна любов є основою суспільного життя. Всі люди — брати во Христі, за всіх Він страждав на хресті. Всі християни об'єднуються в Церкві, що її головою є Христос. В стосунках з іншими людьми християнин мусить бути лагідним і доброзичливим, стримуватися від заздощів, від гордощів і честолюбства, бути чесним і правдивим, не красти і не вбивати. А головне, християнин мусить бути милосердним: «Будьте милосердними, як Отець Ваш Небесний милосердним є». Це означає, що християнин мусить співчувати ближнім, допомагати хворим, убогим, ув'язненим. Найвищим виявом християнської любови й милосердя є самопожертва за інших.

Любов християнська безмежна. Заповіт каже, що ми повинні любити навіть ворогів своїх і молитися й за тих, що нас проклинають. «Не протився злому; хто хоче вдарити тебе в праву щоку, підстав йому ще й ліву, хто хоче судитись із тобою і взяти в тебе сорочку, віддай йому й верхню одежу».

Це місце в Євангелії вимагає певного тлумачення. Толстой, як ми писали, розуміє його так, що Христос ніби не противиться не злому, а злу. Інакше кажучи, християнин мусить виявляти повну терпеливість і пасивність до всякого зла, що діється в суспільстві. Таке тлумачення суперечить духові Євангелії. Любов до ближнього, як і любов до Бога, мусить бути активною. Христос боровся зі злом не тільки проповіддю і прикладом, а й ділом. Він обурювався проти зла і бичем вигнав торгівців із храму Божого. Треба бути лагідним, прощати образи, не мститися, але разом із тим треба боротися зі злом, особливо тоді, коли воно поширюється в суспільстві. Великою помилкою було б думати, що зло само собою зникне, коли йому не роблять спротиву. Зло — активне й агресивне. Але, борючись із злом, християнин мусить уникати помсти. Бореться він не з людиною, а з її злими ділами. Помста може лише зовнішньо впливати на людину, лише на час припинити дію зла, але саме зло залишиться в глибині душі і при нагоді може вибухнути ще з більшою силою. Боротьбу зі злом слід провадити виключно для перемоги добра, і то не тільки добра абстрактного, а й для добра злочинця, і це треба доводити до його свідомості. На цьому має ґрунтуватися боротьба зі злом не тільки у приватних стосунках окремих людей, а також і в громадському й державному житті.

В такому дусі повинні розвиватися і міжнародні відношення. Для християнина не мусить бути ні «єлліна», ні «іудея»; всі люди — брати в Христі. Християнство — релігія миру. «Слава на небі Богу, і на землі мир, між людьми благовісний», — співають у Церкві у свято народження Христа. Християнин повинні прагнути до мирного співжиття всіх народів світу, до такого стану міжнародних відносин, щоб кожна нація могла вільно жити, працювати, розвивати свої здібності, збагачувати світову культуру і цим наближатися до Царства Божого. Але, як у відношеннях між окремими людьми, так і в міжнародних — діє зло. Як показано вище, зла в міжнародних відношеннях ще більше, ніж у відношеннях між окремими людьми. Народи, яким удалося захопити широкі чужі простори і поневолити народи інші, застосовують насильство, щоб три-

мати ті народи в рабстві. Не обмежуючись цим, т. зв. панівні нації намагаються поширювати далі свою владу і підкорювати собі нові народи. Це таке зло, як і грабіж та вбивство у приватних відношеннях. Боротьба з цим злом така ж обов'язкова, як із подібним злом у відношеннях між окремими людьми.

У світлі вчення про християнську любов розв'язується і питання про відношення християнина до влади та її представників. Ми вже писали, що християнство не тільки не заперечує держави, як земної установи, а й закликає вірних підтримувати її, виконувати накази влади і ставитись із пошаною до її представників. Але ця пошана не мусить переходити певні межі. Духові християнства чуже всіляке обожнювання представників влади: царів, королів, вождів. Таке обожнювання є свого роду ідолопоклонством, що знижує гідність безсмертної душі людини.

(Далі буде)

Сергій ЖУК

Легенда

Годинник спинивсь на Софійській дзвіниці,
Як Київ лишали стрілецькі полки,
І чутка між людом, як гомін криниці,
Прорвалася дзвоном крізь бурю років:

»Життя України спинилось на горі,
На муки незнані від віку людьми,
Що встали скаженим, розбурханим морем,
У хвилях конання потопнемо ми.
За муки України прийматимем кару,
За вчинки минулих зрадних поколінь,
В обіймах затиснуть смертельні примари,
Бо сонце закрила крилата тінь.
Михайло годинник спив на дзвіниці,
Настала жорстокая кара і суд.
До неба здійміть свої змучені лица,
В смертельну хвилину сподівайтесь чуд».

Пітьма непроглядна нависла над красм —
Криваві бенкети, голодная смерть,
І те, що минуло, здавалося расм —
За ласощі стали полова і дерть.

А чутка бує: »Як вип'ємо чашу,
До Києва вернуть стрілецькі полки.
Скінчатся страждання пекельнії наші,
В годиннику зрушаться мертві стрілки».

Микола ВЕЛИЧКІВСЬКИЙ

З ЕВРОПОЮ ЧИ З МОСКВОЮ?

У «Визвольному Шляху» за місяць листопад 1961 р. п. Андрій Кирпич умістив дуже цікаву й актуальну статтю п. з. «Село». В тій же статті автор досить удаło з'ясував притаманність індивідуального сільського господарства українському селянинові і цілком вороже його духовості колективне землеволодіння і землекористування, себто — «общинне».

З деякими поглядами у згаданій статті не погоджуємось з автором, але свою думку про це скажемо пізніше.

Зовсім справедливо, у зв'язку з питанням приватної власності на землеволодіння і землекористування, автор згаданої статті ставить руба: Європа чи Росія? Україна з давніх часів належала до загалу держав Європи, а Московія — до загалу держав монголо-азійських. У зв'язку з цим Україна в питанні організації сільсько-господарського виробництва завжди дотримувалась європейської системи, себто — приватної власності в індивідуальному сільському господарстві. Московія завжди була і є прихильником монгольсько-азійської системи — «общинного» землеволодіння з рабською системою господарювання.

Український селянин, дотримуючись засади приватної власності у своєму індивідуальному сільсько-господарському виробництві, мав можливість удосконалювати своє господарство. Московський селянин, перебуваючи в «общині», не міг запроваджувати будь-якого удосконалення; він жив і працював, як і весь «мір», себто вся «община», на низькому поземі культурі взагалі, а сільського господарства зокрема. Тому московське сільське господарство було завжди зразком екстенсивності.

Ще перед 1914-им роком у сільському господарстві в Московії вживали дерев'яного плуга або соху. Сільсько-господарські машини в Московії рідко можна було здібати. Урожайність культур була незвичайно низька. Коли в Україні врожай, напр., жита на селянських землях Київщини становив 80 пудів із десятини, на Поділлі — 72, на Полтавщині — 68, то в Московії з десятини збирали врожай жита по 20-30 пудів¹.

Передові люди Московії, включаючи сюди й московських соціалістів, дивились на існування «общини» як на позитивне явище. Навіть такий видатний російський емігрант як Герцен у своєму журналі («Колоколе», що його він видавав у Лондоні за часів царя Александра III) писав, що: «общину» ми мусимо зберігати, бо вона («община») безболісно приведе наше (московське) селянство до соціалізму, себто — до сучасного комунізму.

Тож нічого дивного, що селянин-москвин так легко, без жодного протесту, перейшов від «общини» до «колхозу». До цього переходу він був, упродовж віків, психологічно підготований. І в цій же психологічній підготовці величезну участь брала вся російська (московська) інтелігенція.

¹) Див. «Агрономическая помощь в России», 1914 г., под редакцией В. Морачевского.

Російський учений і філософ Н. О. Лоский, що жив на еміграції, у своїй, дуже для нас цікавій, книжці п. з. «Характер Русского Народа»² пише так: «Велика Російська імперія з абсолютною монархічною владою (очевидно, і «общиною», бо остання була фундаментом російської монархії, — М. В.) була утворена не тільки завдяки зусиллям її керівників, а й завдяки допомозі народу».

В матеріальному відношенні московський селянин навіть дещо скористав із переходу від «общини» до «колхозу», бо урожайність в «колхозах» Московії підвищилась у порівнянні до попереднього «общинного» господарювання. Правне, а власне безправне положення московського селянина в колгоспах, не лякало його, бо москвич за своєю природою завжди належав до монгольсько-азійської сем'ї народів і звик до рабської системи господарювання. Культура Європи з її прогресом у сільсько-господарському виробництві, в Московщині завжди вважалася, як і вважається нині, гнилою, яку Московію — раніш царська, а тепер пролетарська — має «виправити».

Інша справа в Україні. Український селянин звик до індивідуального господарювання з давніх часів. Хоча до 1906 року (рік відомої Століпінської земельної реформи, що касувала «общину» в Московії і взагалі громадське землеволодіння в Україні) існувала примусова сівозміна, але це не була «община» з її т. зв. «чорними переділами». Взагалі в Україні «община» як інститут землекористування не існувала. Юридично на нових землях у степовій Україні ніби й існувала «община», запроваджена московським урядом, але більшість українських селян навіть і не знала, що існує якась «община» на папері. Вся земля в Україні була в «подвірному» користуванні. Власником землі був цілий двір — ті члени родини-двору, що жили, і ті, що мали народитися. Тому «подвірна» земля не могла бути продана, бо не було тих господарів, що ще мали народитися.

Український селянин, крім землі в «подвірному» користуванні, мав часто і приватну землю, набуту від поміщика, на якій запроваджував свою, окрему від громадської, сівозміну.

Але треба сказати, як ще слушно зазначає п. А Кирпич у його статті «Село», що «община» в Московії і громадсько-подвірне землеволодіння в Україні були великим гальмом у розвитку та інтенсифікації сільського господарства. Однак Московія з її «общиною» це гальмо не дуже-то й відчувала, перебуваючи весь час на низькому щаблі господарського виробництва, бо вона за своєю психікою належала і належить до монгольсько-азійського напрямку життя. Україна ж, як ми вже зазначали, належала й належить до сем'ї народів Європи, а тому відчувала, що навіть громадсько-подвірне землеволодіння дуже затримувало розвиток сільського господарства. Але, незважаючи на все це, наш селянин в Україні умудрявся усякими способами обходити примусову громадську сівозміну. В сільському господарстві України, крім зернових культур, вирощувалися й такі культури, як цукровий буряк, хміль, виноград, тютюн, коноплі, льон, лікарські рослини тощо. На півдні України — навіть однорічний бавовник, а на Волині — картоплю, що йшла на переробку в крохмально-потоківих заводах. Українські селяни ще до

²) Видання «Посеву», Німеччина, 1957 р., стор. 52.

першої світової війни почали набувати (на кооперативних основах) складні сільсько-господарські машини, а залізний плуг уже давно був завоював своє місце в українському рільництві. Таким чином українське сільське господарство випередило московське сільське господарство, як способом обробки землі, так і взагалі організацією сільсько-господарського виробництва. Тому й урожайність в Україні була вища ніж на Московщині.

В цукроварських районах (Київський, Смілянський, Вінницький, Харківський) розвинулося скотарство на відгодівлі жомом³. Досить сильно розвинулося в Україні і птахівництво, а власне — курівництво. Українська продукція від курівництва (яйця) ще перед першою світовою війною була завоювала такі ринки як берлінський, віденський, а навіть і лондонський, успішно конкуруючи з Данією і Голляндією — світовими поставцями яєць.

Навіть із цих наведених, коротких фактів видно, що українське сільське господарство прогресувало, але перешкодою до повної інтенсифікації сільського виробництва в Україні все ж таки було громадське землекористування з його примусовою трипільною сівозміною. В деяких громадах в Україні робили спробу обійти трипільну зернову систему, запроваджували в життя поліпшену систему, засіваючи багатолітні трави, напр., конюшину.

Отже розумним людям було видно, що в Московській імперії і в сільському господарстві не гаразд. До таких людей належав і прем'єр-міністр П. Столипін. Для нього, як найрозумнішого з міністрів, можливо, за весь час існування Московської імперії царського періоду, було ясно, що далі так справа з сільським господарством не може продовжуватися, що сільське господарство вимагає ґрунтовної зміни. Він намагався перевести земельну реформу, що була узаконнена Другою Державною Думою 9-го лютого 1906-го року. Згідно з законом Столипінської земельної реформи, в Московії касувалася «община», а в Україні — громадське землекористування, коли цього вимагатиме одна третя громади. Кожному господареві виділялася земля в одному куску і такий селянин утворював свою окрему ферму, куди переносив і все своє господарство. На такі хутори, або — як вони ще звалися — «отруби», а на Волині — «волоки», вийшли селяни більшої частини Волині та частини Київщини ще до 1914 року. Там, де були села, залишилися тільки кілька хат із землею біля села, церква з приналежними їй хатами, школа і, інколи, крамниця.

Проти Столипінської реформи виступили, як слушно зазначив п. А. Кирпич, також усі соціалісти, включно з українськими. Аргументи були досить дивовижні, мовляв, селянин, відірваний від села, живучи в себе на фермі, на полі, зовсім «здичіє». Діти його не зможуть відвідувати школи, бо житимуть далеко від неї, і т. п. нісенітниці. Але ж земельна реформа звичайно переводиться не на рік і не на два. Всі недоліки розселення селян по фермах можна б було згодом усунути, як це робиться сьогодні у США або в Німеччині. А вигоди від скасу-

³) Жом — рештки від цукрового буряка у вигляді стружок, після переробки цукрового буряка на цукроварнях у дифузійних казанах.

вання «общин» і «громадського землекористування» — колосальні. За системи фермерського господарювання, очевидно з приватною власністю на землю, Україна повністю відривалася від московсько-монгольської системи і переходила до європейської системи з її культурою і організацією сільсько-господарського виробництва. Отже земельні реформи, проти бажання самого Столипіна — великого російського патріота-монархіста і активного захисника «єдино-неділимої» Московської імперії, — утворювала парадокс: Столипін своєю земельною реформою, очевидно проти своєї волі, сам же й руйнував «єдино-неділиму» Московську імперію. А Московська імперія, — як раніш за царських часів, так тепер за советських, — могла і може існувати лише тоді, коли житиме за системою монголо-азійською, коли в ній існуватиме «община» чи «колхоз». Інакше кажучи, коли Московська імперія належатиме не до Європи з її культурою, а до монгольсько-азійської системи як у політиці (деспотизм, тирія), так і в сільському господарстві («община», «колхоз»).

Чи знав Столипін про те, що він, запроваджуючи в життя свою земельну реформу, сам допомагає розвалювати «єдино-неділиму» Московську імперію на самостійні нації, що до того часу були складовими частинами «Росії»? Очевидно, ні. Але коли хто хоче вести Московію вперед і прилучити її до Європи, то він тим самим руйнує «єдино-неділиму Росію». От тому-то большевики, щоб зберегти неподільність великої Московської імперії (та ще з інших причин), загнали примусово українських селян до монгольсько-московського витвору — колгоспів. Дарма, що від цього сільсько-господарське виробництво потерпіло. Але вишнім хазяїнам Московської імперії і того мало. Вони просктують усіх селян загнати в одну казарму, скасувати окремі житла-хати і утворити т. зв. «агромаста».

В сателітних країнах Москва також намагається запровадити свою монгольсько-московську систему господарювання (колгоспи в Румунії, Угорщині і т. д.). Чи пощастить їй у цьому, покаже майбутнє. Думаю, що ні, бо європейські країни з природи своєї не зможуть вийти з Європи і перейти до монгольської Московії з її варварською, рабською системою господарювання.

Для нас цілком зрозуміле, чому москалі всіх політичних переконань, починаючи з російських монархістів аж до соціалістів, гостро виступили проти земельної реформи Столипіна. Всі вони, як патріоти «єдино-неділимої Росії», відчували в цьому велику небезпеку. Земельна реформа Столипіна допомагала поневоленням Москвою народам, в тому числі й нашому українському, знову, згодом, прилучитися до Європи і відійти від Московії з її «общиною». Але нас більше ніж дивує те, що проти цієї реформи, а тим самим і на захист «єдино-неділимої» Московської імперії, виступили були й українські соціалісти — всіх відтінків марксистів. А Українська Центральна Рада в січні 1918 року, в якій провідну роль грали українські соціалісти, своїм законом про земельну реформу в Україні встановила повну націоналізацію землі, скасувавши цим приватну власність на землю — що основу існування демократичної (європейського, а не комуно-московського зразка) самостійної держави.

Встановлюючи націоналізацію землі, Українська Центральна Рада, — як сказав у своїй науковій доповіді (на сесії НТШ у США в

жовтні минулого року) один із колишніх її діячів, — виходила з такого становища: Згідно з Біблією (кн. Мойсєл), земля є Божа, тому вона не може бути чиясь власністю, а мусить бути власністю усіх («община»), і тому, мовляв, Українська Центральна Рада і скасувала приватну власність на землю.

Це дуже зворушливе, що українські соціалісти-марксистичні націоналізували землю (себто запроваджували в Україні у відновленій формі «общину», яку касував марксист «єдино-неділимої Росії», Століпін) «згідно з Біблією», базували на ній свою земельну реформу. Адже Маркс категорично відкидав релігію як «опіум» для народу! А разом із тим соціалісти, відкидаючи приватну власність на землю, захищали «єдино-неділиму Росію» з її «общиною», яка довела до московсько-советського «колхозу».

Цілком зрозумілим для нас є виступ усієї московської інтелігенції проти земельної реформи Століпін, бо вона дощенту руйнувала московську «общину», яка допомагала Московській імперії триматися на далекій віддалі від Європи, а згодом допомогла Московії дійти до московського комунізму, що перед тим звався соціалізмом.

З одним не погоджуємося у статті п. А. Кирпича, а саме — з його твердженням, що в 1932-33 роках в Україні виник голод не тому, що Московщина пограбувала більше хліба, ніж вона грабувала в попередні роки, а тому, що винищена була кляса продуцентів. А чому ж цього голоду не було в Московщині, а навпаки — там хліба було вдосталь? Ні, цей штучно влаштований Москвою голод в Україні, від якого померло 7 мільйонів людей, був проведений пляново з наказу «атца всех народів» — ката Сталіна. З наказу Москви в українських селян було забрано все, що можна було їсти. Переводив наказ Сталіна в життя теперішній «хазяїн землі московської» — Хрущов. І за цей диявольський злочин Москва мусить відповісти!

Виморюючи українських селян голодом в 1932-33 роках, Московія таким способом переводила в життя свій плян відірвати Україну від Європи і повністю загнати її в московські кошари — колгоспи.

Отже, як цілком правильно зазначає п. А. Кирпич, Європа — це приватна власність на землю з фермерським сільсько-господарським виробництвом і самостійним існуванням демократичної Української держави; Московія — «єдино-неділма матушка Росія» з її монголо-азійською «общиною», а тепер «колхозами», — є запереченням Європи. Україна мусить належати до Європи!

Тут ми зовсім не порушимо питання самої земельної реформи в Україні, бо поно не належить тепер до нашої теми. Частинно дєлкі думки щодо земельної реформи в майбутній нашій самостійній державі є висловлені в статтях створа, надрукованих в «Українському Господарнику» (чч. 3 і 4, 1954) п. з. «Сільсько-господарська політика в Україні в перші роки після звільнення її від московсько-советської окупації», а також у тому ж самому журналі (ч. 6, 1956) в статті п. з. «До питання майбутньої аграрної реформи в Україні». Кого ці питання цікаплять, відсилаємо його до згаданих праць.

Закінчуючи цю невеличку статтю, зазначаємо: Ми повністю погоджуємося з п. А. Кирпичем, що Україна мусить належати до Європи, а

це значить, що в Україні мусить існувати приватна власність на землю і фермерський спосіб сільсько-господарського виробництва. Очевидно, це станеться після звільнення України від комуно-московської окупації. На питання: З Європою чи з Москвою? — заявляємо: Ми з Європою і проти Москви!

Володимир КОСИК

В УКРАЇНІ ПАНУВАВ ЖАХ

(До 40-річчя голоду в 1921-22 роках)

Минає саме сорок років, як Україну навістило перше велике лихо, що його спричинником — посереднім і безпосереднім — була московсько-більшевицька окупаційна влада. Був це тяжкий голод у центральних і південних областях України. Годилося б хоч коротко пригадати події і факти цієї великої трагедії українського народу.

Безпосередньою причиною голоду в південних областях України була ніби посуха, але не одинокою. Бо не тільки тому забракло в Україні харчових продуктів і не тільки тому згинуло тяжкою голодовою смертю понад мільйон українців. Найбільше завинила в цьому совєтська Москва своєю політикою супроти України, що виявилась також і в безпощадних реквізиціях хліба. Про те, як виглядали ці реквізиції в 1921 році пише один з більшевицьких лідерів Веля Кун, колишній червоний диктатор Угорщини, що командував спеціальними загонами московських червоних військ в Україні.

«Я ніколи не переговорював зі збунтованими, — признається він. — Приїхавши до району, який — замість погодитися на реквізицію — брався за зброю, я наказував оточити села скорострілами. А потім ми запальовали хати і хто не хотів згоріти, той ставав прицілом для наших куль. Таким способом я досягнув цікаві результати!»¹.

В 1921-1922 роках голод, як наслідок посухи, панував не тільки в Україні, а також у багатьох областях т. зв. РСФР, головно над Волгою. Разом усіх голодуючих було біля 15 мільйонів, а в тому — 8-10 міль. у самій Україні. Один із помічників Нансена, що в той час перебував в Україні і в Росії (в 1922 році) писав, що в Україні «величина лиха набагато перевищує те, що можна бачити в районах Волги», себто в околицях, заселених у більшості москалями.

«В південній Україні голодує вісім мільйонів людей, — звітував помічник Нансена. — В тому два і пів мільйона взагалі не мають що їсти, два і пів міль. інших мають для прохарчування хліба сіно й буряки, а решта — три мільйони — швидко опиняться в одній із попередніх категорій».

Цей самий помічник Нансена з огірченням писав: «Коли описувати війни, революції чи інші лихоліття, то всі вони незначні в порівнянні з тим жахом, що панує в селах Запоріжжя і взагалі в Україні... Ви

¹) Maurice Laporte: "Les mystères du Kremlin", Paris, 1928, p. 183.

чусте довкола розмови про людодіство (канібалізм), і швидко самі на власні очі бачите докази цього. Та не тільки людодіство, є ще й випадки пожирання мертвого тіла. Ви примушені говорити до людей, що з'їли свою власну сім'ю»².

Не могла приховати цього жахіття й московсько-советська окупаційна влада. Харківська газета «Комуніст» з 16-го лютого 1922 р. писала про випадки божевілья з голоду. «Пролетарська правда» з 9-го травня 1922 року писала, що в маленькому українському містечку Бердянка з голоду щоденно вмирає 130 осіб, що треба було силою мобілізувати чоловіків, щоб закопати 4.636 трупів у чотирьох спільних ямах.

Щонайменше один мільйон людей в Україні померло тоді з голоду. І напевно таких втрет у людях не зазнала Московщина на своїх землях. Тільки в Україні злочинна московська рука спричинилася до збільшення цього нещастя і людських жертв. Московська окупаційна влада саме скористала з того, що Україну навістило таке стихійне лихо. Україна, як відомо, не корилася. Власне в 1921 році в Україні ще діяло шість тисяч партизанських груп, для боротьби з якими Москва тримала великі залоги регулярної армії, численні загони спецвідділів і військ Чека. Велика нестача харчів в Україні, жахливий голод, що його терпіли мільйони українського населення — дали Москві нагоду розправитися з українським народом, покарати непокірну українську націю.

Згідно з опублікованими статистичними даними, врожай 1921 року в Україні був дуже низький — 277 міл. пудів зерна, замість яких 1,150.000.000 пудів, що були пересічним річним збором до першої світової війни (1909-1913 рр.). Не зважаючи на те, що тих 277 міл. пудів зерна ледве вистачало для належного прохарчування населення України, московська окупаційна влада наказала, щоб Україна від 1-го серпня 1921 р. до 1-го серпня 1922 р. здала Москві 177 міл. пудів зерна. Як твердять знавці цього питання, Московщина забрала повністю цю кількість хліба з України.

На підставі офіційного московського джерела бачимо, що з 1-го серпня по 31-го грудня 1921 року московська окупаційна влада вивезла з України до РСФСР 16,670.000 пудів хліба³. Численні свідчення, в тому і В. Кравченка, автора книжки «Я вибрав волю», категорично стверджують, що вліті 1921 року в південних областях України вже панував голод. Та не зважаючи на це, Москва забирала український хліб для себе! Відомо, що вивіз хліба з України в Московщину продовжувався цілий 1922 рік, але немає жодного офіційного документу про його кількість. Дехто пише, що в 1922 році з України вивезено 28.000.000 пудів хліба⁴.

Навіть цих 28 міл. пудів хліба вистачало, щоб прохарчувати не один, а два мільйони людей, отже забраний Москвою хліб міг урятувати Україну від голоду, а зокрема від тих жертв, що згинули голодовою смертю.

Не менш цікавим є і питання допомоги Заходу голодуючим районам т. зв. ССРСР, особливо допомоги, що була організована американською

²) "The Black Deeds of the Kremlin", Vol. 2, Detroit, 1955, p. 60.

³) А. В. Лихолат: «Розгром націоналістической контрреволюции на Украине», Ленинград, 1954, стор. 579.

⁴) Д. Соловей: «Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні», Укр. Збірник, Інститут для вивчення ССРСР, ч. 15, стор. II.

агенцією АРА. Про це нам говорять свідчення американського професора історії Г. Г. Фішера, що в той час перебував в Україні, як член АРА.

«Політика комуністичної партії по відношенні до голоду в Україні — писав він, — дивна з багатьох боків. Уряд у Москві не тільки не повідомив АРА про ситуацію в Україні, як це він зробив відносно районів куди більш віддалених, а теж відраджував, як це зазначено, нав'язувати будь-який контакт між американцями і Україною. Перед започаткуванням акції АРА (січень 1921 р.), ні центральний уряд у Москві, ні український уряд у Харкові не зробили жодних поважних заходів, щоб допомогти голодуючим південної України».

Харків у той час був осідком т. зв. «українського радянського уряду», що фактично був московською експозитурою. Доказом цього є, напр., те, що на 21 членів «центрального комітету компартії України» було 16 москалів і змосковщених чужинців, і тільки 5 українців!

Г. Г. Фішер пише: «Дивно, що навантажені в Києві та Харкові транспортні харчових продуктів висилано на сотки кілометрів далі, для голодуючих у районах Волги, а їх можна було дуже добре спрямувати в близькі райони Одеси і Миколаєва, де шалів голод»⁵.

Цей самий автор твердить, що Москва вимагала, щоб місія АРА «не розпоршувала своїх зусиль», себто — не звертала уваги на Україну, а «сконцентрувала свою допомогу в районах Волги», де жили переважно москалі.

Крім цього, московський уряд спрямовував у ці самі райони, над Волгу, всю допомогу, організовану Нансеном у Західній Європі. Про це говорять численні українські свідчення, а підтверджує і В. Кравченко у своїй книжці «Я вибрав волю».

Зрештою, ця злочинна політика московських большевиків, окупантів України, підтверджена й деякими офіційними совєтськими документами. «Виконавчий комітет большевиків України» був створив окрему комісію для допомоги голодуючим і, як стверджено офіційно, увага цієї комісії була спрямована «на допомогу районам над Волгою...» Це саме московсько-совєтське джерело каже, що «завданням центральної української комісії було прохарчувати 500.000 осіб в Україні і 1,200.000 осіб в районах над Волгою»⁶.

Крім зусиль скерувати всю західню допомогу в голодуючі райони, заселені переважно москалями, Москва застосувала ще й систему бльокади тих областей України, де шалів голод. Окремі «заградітельні отряди», організовані для цієї мети, забороняли доступ до всіх більших станцій південної України, щоб таким способом унеможливити населенню їхати в північні області України шукати хліба і рятувати себе від голоду й смерті. Такої бльокади не було в голодуючих районах Московщини і багато москалів їхало в північну Україну за хлібом. Щойно жнива в 1922 році рятували Україну від цієї жахливої трагедії.

Та не зважаючи на нелюдські заходи Москви знищити Україну голодом, їй не вдалося здушити незламного спротиву українського народу московським окупантам.

⁵) "The Black Deeds of the Kremlin", p. 61.

⁶) H. H. Fisher: "The Famine in Soviet Russia", New York, 1927, pp. 261, 262.

СЕЛЯНСЬКИЙ СТРАЙК У ГАЛИЧИНІ 1902 РОКУ

Роман КОЦИК

Давно вже проминуло пів століття з того часу, як на західньоукраїнських землях відбувся страйк українських селян. Маємо на увазі 1902-ий рік.

Небагато залишилось живими людей, що були очевидцями тих подій. Та й джерела, з яких можна було довідатись про них, залишились на наших, окупованих московським наїзником землях. А наша нсука за кордоном із різних причин розвивається слабо і не виявила великої активності в досліджуванні соціальних відносин і життя нашого народу під владою різних окуп. нтів. Не краще висвітлена і справа страйку українських селян у 1902-му році. Здається, що ділось це недавно, але оцінка цих подій не раз дуже суб'єктивна, однобічна і несправедлива. Власне це й спонукало мене описати перебіг селянського страйку в Галичині так, як бачив я його на власні очі ще хлопцем. До того ж ще за «польських часів» я був прибирав чимало матеріялів, що всебічно навітлювали події 1902 року, але, на жаль, з різних причин мені не пощастило видати їх друком, за винятком кількох статей, що вже мало кому відомі. Всі ті матеріяли, в більшості відтворені з пам'яті, кладу основу мої статті.

Наша преса, як за океаном так і в Європі, в 1952 році, себто в 50-тіліття страйку в Галичині, дуже мало писала про ці події. А шкода, бо ці селянські страйки мали великий вплив і на формування національно-громадської думки нашого селянства. Може й вони були одним із поштовхів до пізнішого Листопадового чину в 1918 році.

Тепер навітлю ці події з перспективи 60-тіліття. Треба згадати, що майже в той самий час відбулись селянські страйки й на Полтавщині. Визиск московськими поміщиками українських селян у Московській імперії не був менший, ніж у Галичині, що належала до Австрійської імперії. Московський уряд для здушення страйків мав лиш один спосіб: киута і черкесів. Однак ці аграрні розрухи на Полтавщині відбувались зовсім відокремлено від страйків у Галичині й вони чекають ще свого правдивого навітлення. Обмежуюсь тільки згадкою про них, а у своїй статті-спомині займуся страйком у Галичині в 1902 році.

Щоб мати повний образ тодішніх обставин і життя в Галичині, подам соціальну структуру нашого села при кінці XIX-го століття. Селом тряс панський двір, до якого належала більша частина землі. Звичайно, в селі було ледве кільканадцять заможніших селян-господарів, а решта — більшою або меншою мірою — жила з заробітку у дворі. Крім цього в селі були ще й інші паразити — корчмар і крамар, обидва неукраїнської національності. Майже в кожному селі жидом належало 10-20% колишньої селянської землі, яку вони набули лихвою. Отже було, властиво, дві суспільні класи: польський двір і український малоземельний, вповні залежний від двору, селянин.

Саме в той час у західній Європі починається великий розвій промислу. Не залишається позаду й Австрія, і її промислові виробы заливають Балкани та цілий Близький Схід. Підноситься і життєвий рівень у західній Австрії, а тим самим зростає і попит на сільсько-господарські продукти, що їх давала Галичина. До того ж приходить ще й розвиток будівництва залізниць, правда, стратегічний, але і він спрямовував експорт на захід.

Галичина експортувала, головно, збіжжя, худобу й дерево. Разом із тим зростала земельна рента і вартість землі, не раз упродовж 10-ти років навіть на 100%. Коли, наприклад, у 60-их роках мин. стол. один морг (0,56 гектара або 0,51 десятини) поля в мосму селі Хмелева (Заліщицького повіту) коштував біля 20 ринських, то 30 років пізніше, в 90-их роках, коштував уже понад 200 ринських. Великі землевласники почали управляти картоплю на велику скалю, бо попит на спирт для технічних потреб у Франції дуже зріс. Ціна спирту «сирівки» на світовому ринку, напр., в Гамбурзі, зросла до 36 сот. за літр. Отже кожний власник фільварка старався побудувати гуральню, бо вона давала великий прибуток. Культивування картоплі на спирт ще більше підносило рентабельність тих фільварків, де була гуральня. Орендувати землю кинулись головно жиди, що мали відповідний капітал. Орендна ціна на один морг поля при кінці 90-их років піднеслась до 12 ринських.

І так, коли — наприклад — у 60-их роках у Заліщицькому повіті не було ні одного дідича-жида, то в 1900-му році їх було вже п'ять, а посесорів — понад 50. Отже 75% земельної посілости опинилося в руках жидів. Чомусь думали, що тільки жид може як слід використати землю, а властиво — працюючого на ній нашого малоземельного селянина. Застерігаюся, однак, що мої твердження не мають нічого спільного з антисемітизмом, і с голою правдою, опертою на цифрових даних із мого Заліщицького повіту, одного з найурожайніших на нашому Поділлі. Подібно було і в інших повітах.

Додавши до цього ще прибутки з лісів у бідному на ліс Поділлі та прибутки з «пропінації» (монополь дідичів у дрібній продажі горілок), польська шляхта мала за що дякувати австрійському цісареві, Франц Йосифові: «Пиши тобє, панс, стоїми і стать жцєми». Добре тут велєсл польській шляхті, і власник мастку, віддаючи його в оренду, мав певних 10% від його вартости та міг спокійно вести широке життя.

Податків від прибутків ще не було, був лише ґрунтовий податок, рівномірно розділений па всіх, очевидно в некористь селян. Ґрунтовий «катастер» (опис і оцінка майна, щоб оподаткувати його), зроблений ще в 1858 році, затримався на наших землях аж до розвалу Польщі в 1939 році. Звичайно, він зовсім інакше розцінював дідичівські, т. зв. табулярні, і селянські, т. зв. рустикальні, ґрунти. А запроваджена т. зв. крайова автономія в 60-их роках наплодила масу добре оплачуваних бюрократів. Повітові ради, в яких повну перевагу мали знову ж великі землевласники, перемінилися на притулок для збанкрутованих, через свою розтратність, дідичів. Ні в одному повіті Східньої Галичини не було маршалка-українця, а тільки подекуди були українці-віцемаршалки, без більших компетенцій. Повітові ради, що мали дбати про розвій повіту,

проводили свою діяльність саме коштом селянства і в його некористь. Будова доріг належала до селян, але обмежувалась тільки будовою доїздів до панських садіб. Їх мала будувати на своїй землі й на свій кошт сільська громада безплатно, примусовою працею, т. зв. шарварком. На удержання «Виділів» (Управ) Крайової і Повітових Рад стягали з селян додатковий податок, додаючи його до ґрунтового. Удержання тих автономічних, щкому непотрібних урядів, знову лягло на плечі наших селян. Розвиток народного шкільництва, що був залежний від крайових фондів, знову ж оплачували селяни окремим додатком до ґрунтового податку. Збереження ще з часів небіжки «королівської Польщі» двірських обшарів, що були вилучені з табулярних дібр адміністрації громад, перекинуло всі громадські витрати на малу, рустикальну посілість. Дідичі мали право рекомендувати священника на парохію у селі, але на будову церкви чи парохіальних будинків були зобов'язані платити тільки $\frac{1}{4}$ того, що платило село, крім кінної та людської роботи. Практично було так: двір давав трохи дерева і каміння, а селяни — працю і гроші. Коли додамо ще, що наших селян покривджено при регуляції сервітутів і, напр., за пасовисько для однієї корови дідичі казали відробляти по 10-15 днів у році, будемо мати приблизний образ долі наших селян того часу.

Разом із зростаючою рентою за користування землею, почав творитися сільський безземельний пролетаріят. Це були ті селяни, що свій ґрунт пропивали і віддавали в застав. Місцевий жид купував ці землі на ліцитації за півдармо, бо ж хто в селі мав гроші та й хто знав про ліцитацію? Той же жид купував, знову за півдармо, нерозділені частини ґрунтів, спадкоємці яких не могли між собою погодитися. Судові процеси за будь-яку дрібницю руйнували наших селян, бо адвокат, знову ж неукраїнець, намагався висмоктати з клієнта все, що можна було. До того ж наше село нищив морально і матеріально алькоголізм. Львівський митрополит Йосиф Сембратович, що почав боротьбу за тверезість, на домагання польської шляхти мусів уступити, бо «свєнта карчма» була одною з підпор польського панування в Галичині.

Як використовувано в той час працю селянина, хай послужать доказом цифри. Сталий, кваліфікований хлібороб, що не мав власного ґрунту, т. зв. форналь, річно заробляв 12-14 кірців орнарії (збіжжя), 6-8 возів дров-ріща і мав однокімнатне мешкання у т. зв. «чвораку». Перераховуючи все це на теперішню вартість і ціну, будемо мати біля 300 дол. річно, і то за 12-16 годин денної тяжкої праці, як літом так і зимою. До того ж жінка мусіла носити йому обіди на поле, віддалене не раз на кілька кілометрів. Так за таку мізерну платню працювало двос, з чого ледве могли вижити, не маючи жодної надії, що зоощадять щось на випадок непрацездатности, бо ж не було жодного соціального забезпечення.

Сезонові робітники за працю від 1-го квітня до 22-го листопада отримували 6-8 кірців збіжжя, пів морга поля на картоплю, паливо і пасовисько. Взимі вони мусіли сидіти без праці, або шукали праці привагднної у тих багатших селян, що також добре використовували робітника. Крім цього двір потребував і денних робітників, яким платив за 12-14 годин праці від 12 до 40 крєйцарів. Щоб мати заповнених робітників,

двір давав селянам гроші або інші «вигоди» на «відробіток», і в найгачіший час, у жнива, кликав: «Винен — відробити повинен!» Т:к двір мав уліті робітників, наприклад, за користування пасовиськом, а взяти — за півдармо, бо тоді не було роботи. Ба, що більше, навіть за збирання ягід чи грибів у панському лісі треба було відробляти, напр., у мастку Фельдманів (Борщів), 15 днів, і то в час жнив. Жнива відбувалися «за сніп»: жгли за 12-ий, косили за 14-16-ий, а навіть 18-ий сніп. Картоплю копали за 12-ту «гару», сапали кукурудзу за четвертий «шульок». Добрий жнець міг нажати від сходу до заходу сонця 3 полукіпки, себо — 90 снопів, і за це одержував 7-8 снопів, себо менш-більш 10-12 кл. зерна. Коли ж перерахувати це на теперішню ціну збіжжя в США, він заробляв 1 дол. за 16 годин тяжкої праці, на яку чекав цілий рік, а жнива тривали 3-4 тижні.

Такі були обставини, а до того ж збіжжя подорожило і в 1900 році корець жита вже коштував 7, а пшениці — 9 ринських. Розуміється, що малоземельний селянин, що сам мусів докуповувати збіжжя на прожиток, з такої підвишки цін не мав жодної користі. Навпаки, приходив переднівок, треба було купувати збіжжя, тому він не міг дозволити собі на такий «люксус», як хліб узимі. Живився картоплею і капустою.

В 1902-му році врожай заповідався дуже гарним. Кожний малоземельний т. зв. «жалульник» радів, що заробить хоч копу пшениці, себо 100 кг, і восени матиме що їсти. В Борщівськiм повіті, де визиск жидів дідичів і посесорів був найбільший, економі за те, щоб прийняти селянина на працю, вимагали від нього «даннини» — курку. Збіжжя було гарне, тому жінцям давали тільки 18-ий сніп, а косарям — 18-ий.

Це вже перебрало мірку і почався страйк, спочатку в Борщівськiм, а далі в Заліщицькiм, Чортківськiм, Городенськiм повітах і в цілій українськiй Галичині. Люди вимагали небагато — 10-ий або 12-ий сніп. У хмелевій, пригадую собі як сьогодні, в перший день жнив ударили в дзвони і на поле ніхто не пішов. До жида Кона на фільварок Глибока вислали делегацію, щоб сказала йому, що люди жадають десятий сніп за жате, а дванадцятий за косене збіжжя. Жид був заскочений таким «нахабством» і навіть говорити не хотів. Мій дід, що мав також фільварок, вийшов на поле й застав жінців коло збіжжя. Зараз же оголосив, що того року дає від усього десятий сніп. Усі кинулися жати; жінців було більше, ніж треба.

На сусідніх фільварках ніхто й серпом не рушив, а збіжжя доспіло і аж просилося жати. На дідичів, а ще більше на посесорів, напав страх. Декотрі, мудріші, по кількох днях зм'якли і свосчасно упоралися із жнивими, а інші понесли великі втрати, бо жнива в них затгнулися аж до вересня.

Перебіг страйку був різний, подекуди зовсім спокійний, а там, де виявилися «страйколомні», побивали їх, а дідичеві скошували вночі коноплі. В селі Ангелівці, Заліщицького повіту, селяни вийшли вночі на панське поле, почали жати й носити снопи додому. Власник, жид Бубер, залярмував жандармерію, та поки вона прибула — пшениці не стало. Заліщицький повітовий староста, Вельце, зажадав війська. Приїхали гузари, самі мадяри, багато трубили. В селі Сверхківцях, де землевласником був барон Гайдель, гузари арештували віята і кількох

селян. Окружний суд у Тернополі засудив їх по кілька днів арешту за «збіговисько».

В декотрих мастках, напр., графа Юрія Дунін-Борковського (Городок), страйку зовсім не було, бо він — побачивши, що спротив даремний — відразу згодився дати женцям і косарям 10-12-ий сніп. Найдовше опиралися посесори-жиди, бо домагання страйкарів порушували їх надію на добрий зиск. В Кошелівцях, Заліщицького повіту, де землевласником був жид Бернштайн, юрба роззброїла двох жандармів, що хотіли розігнати її. Дідичі намагалися заграти на національних почуваннях селян-латинників, мовляв, «з гайдамаками вам не по дорозі», але успіху не мали.

Хоч австрійський уряд визнавав право на коаліцію, а тим самим ніхто не повинен був бути караний за страйк, проте суди і адміністрація в Галичині, що були в польських руках, із великою пильністю взялися до справ, зв'язаних із страйком. За намову до страйку карали на підставі австрійського «прігельпатенту» з-перед 50-ти років. Так, напр., ішов селом дротар, поступив до когось там, а селяни питають: «Що чувати?» Він розповів, що бачив і чув. Хтось, найбільше жид із корчми, зробив на нього донос. Жандарм арештував його, а староство адміністраційним порядком карало тритижневим сreshтом за «намову до страйку». Таких справ було багато; селяни терпіли не раз зовсім безвинно, але це витворювало в них революційний дух і саме в цьому була суть страйку. Ці перші страйки в Галичині відчинили нашим селянам очі, вони побачили, що двір не такий уже всемогутній, що економ не може трясти цілим селом. Також і державна влада, себто староста і жандармерія, не в силі зломити організованого опору.

Потерпіли також і наші священники, що не раз ставали на чолі страйкового комітету, і — не допускаючи до насильств — виборювали слушні домагання селян. Як репресор, найбільше вславився Гусятинський староста, популярно прозваний — «Дільц-баша».

Селянські страйки в Галичині мали розголос. До цього спричинився також крик поляків, що коли — мовляв — дідичі втратять свій престиж, польському «станові посідання» буде загрожувати небезпека. Подам деякі голоси преси, але зазначую, що відтворюю їх з пам'яті, бо мій еляборат із докладними даними про них пропав під час другої світової війни.

Наш одиникий щоденник «Діло» вислав в Борщівський повіт свого кореспондента й правдиво навітлив страшний визиск рільничих робітників із боку посесорів і дідичів. Саме на основі дописів у «Ділі» пишу ці спомини. Витинки з «Діла» та іншої преси про перебіг страйку я переховував у моїй бібліотеці в Хмелевії аж до 1940 року, коли то большевики і її (бібліотеку) «соціалізували».

Щоденник москвофільського напрямку «Галичина», що був дещо менше поширений, ніж «Діло», спочатку ставився до страйку прихильно, але пізніше став на боці дідичів, побачивши, що зріст національної свідомости селян становить поважну небезпеку для москвофільства. Він накинувся на «українічків», що відважилися викинути святе «є» з правопису.

З польської преси найбільше сердився дідичівський орган «Дзєнік Польський». Він накинувся на наших селян за те, що вони відважились

на такий радикальний середник боротьби, як страйк. Закликав Крайову владу до репресій, дідичів намовляв спроваджувати з заходу мазурів, як рільних робітників, а для місцевих проголосити «льокавт». Деякі дідичі послухали цієї поради, але зле на цьому вийшли, бо вимоги мазурів були значно більші, ніж місцевих робітників.

Орган Вислоуха «Кур'єр Львовскі» зайняв інше становище. Визнавав, що українські селяни визискувані двором і радив поправити їх долю. За те на нього накинувся вище згаданий «Дзєннік Польський», захидаючи йому «зраду польських інтересів». І ще одна газета стала на боці кривджених робітників — «Монітор», що його видавав польською мовою д-р Ернест Брайтер.

Натомість львівський соціалістичний «Глос», що спочатку дуже гостро виступив в обороні кривджених робітників, змінив своє становище, довідавшись, що найбільшими визискувачами є саме посесори-жиди. Тоді він став в обороні «рільничої інтелігенції». Що спільного мали ці сільські п'явки з «рільничою інтелігенцією», важко було відгадати.

З краківської преси консервативний «Час» відверто став на боці дідичів, а соціал-демократичний «Напшуд» поступив подібно, як і його співпартійний львівський «Глос» — був проти дідичів так довго, доки не побачив, що тут іде про жидівські інтереси.

Голосним відгомоном відбився цей страйк і у віденській пресі. І коли в 20-их роках цього стол. я переглядав в цісарській надвірній бібліотеці у Відні пресу з 1902-го року, то побачив, що тільки одинока християнсько-суспільна газета «Райхспост» об'єктивно описувала перебіг і причини страйку в Галичині, закликаючи уряд звернути увагу на долю рільних робітників — малоземельних селян Галичини. Ця газета порівнювала заробітну платню в інших краях, що належали до Австрійської імперії, і зазначала, що заробітна платня в Галичині найнижча. Навіть на Буковині платня робітника в той час була, пересічно, вища на 30%. Закликала уряд, щоб для свого добра не допускав до дальшої радикалізації і зайнявся цією справою.

Натомість найвпливовіші щоденники, як «Нойє Фрайє прес» і «Ді Цайт» уважали селянські страйки в Галичині за безпідставні домагання, як наслідок агітації несовісних агітаторів, що поширюють антисемітські гасла.

Орган австрійської соціал-демократії «Арбайтер Цайтунг» гостро нападав на дідичів, але брав в оборону посесорів-жидів, які — мовляв — впали жертвою натиску з двох боків: псів і робітників.

Орган української радикальної партії «Громадський Голос», що у своїй засліпленості вів боротьбу з «попами», не бачив злиднів у наших селах. Він одніково трактував «панів» і «попів», але ніколи не відізвався проти посесорів-жидів.

Українська соціал-демократична партія видала брошуру про страйк, в якій докладно подала, чи треба і як треба страйкувати. Але ця брошура вийшла аж при кінці 1902 року і була, як кажуть, «муштардою по обіді».

На заклик до селян лєтинського обряду, щоб і вони виявили свою солідарність із страйкуючими, відповів «поступовий» «Кур'єр Львовскі»,

оскаржуючи УСДП, що — мовляв — українська соціал-демократія простягає свої руки і на польського робітника.

Митрополит Андрій Шептицький у зв'язку зі страйком видав своє пастирське послання, в якому закликав до мирного поладження соціальних конфліктів, але виразно став на боці висискуваних селян. За це на нього накинулася уся польська преса, оскаржуючи його в тому, що він, нібито, намагається викинути дідичів із їх маєтків. Наші радикали, як звичайно, називали його «польським графом», цькували, що він, мовляв, проти поліпшення долі сільських робітників, але все це було неправдою.

З боку польських дідичів були також голоси, які закликали до мирного поладження відносин між двором і селом. Напр., власник села Угерці (пов. Городок), Небітовскі, та ординат Чарковскі-Голієвскі, власник маєтків Висічка-Верхняківка (Борщівського повіту) у тому ж самому «Дзєнніку Польскім», що найбільше кричав проти будь-яких поступок у користь страйкуючих, написали, що двір не повинен відчужуватися від села, а мусить співжити з ним так, щоб селянин бачив користь із двору («Лебен унд лебен ллссен»). Граф Дувін-Борковський, власник ключа Городок (Заліщицького повіту), просив священників оголосити в церквах, що збирання ягід і грибів у його лісах вільне для всіх, без жодної оплати. Подібно поступила й княгиня Сапіжина в Більчу Золотім (Борщівського повіту). Але це були тільки поодинокі голоси, а більшість польських дідичів виявляла ще більшу ненависть до всього, що українське, вважаючи, що зі зростом національної свідомості українського села прийде і кінець їхньому пануванню. Між іншими, «презес» Польської ради народової Тадеуш Пом'ян Ценскі, власник Дорогочівки (Заліщицького повіту), одночасно маршалок повіту, скликав різних, як тоді казали, хрунів, а також дорожників і селян-латинників, і громив «буїтвівників, неуків і попів», що підбурюють село проти дідича. Мовляв, як виглядало б село, коли б не стало дідича? Та не зважаючи на те, що він був добрим промовцем-демагогом (говорив по-українськи), успіхів не мав.

Польська т. зв. «поступова» преса порівнювала село в Західній і Східній Галичині та нарікала, що й у Західній Галичині селянин бідує. Але таке порівнювання не було правдиве. Польське село в Західній Галичині мало вплив свого населення до промислових осередків, які щораз більше розбудовувалися. Крім цього місцеві дідичі мали менше землі; там була середня землевласницька посілість, що давало змогу регулювати висоту заробітків на селі.

В споминах Міхала Бобжинського, намісника Галичини в 1908-1913 роках, себто вже по селянських страйках, що видані в Польщі в 1958 році, надруковано меморіал польських дідичів (стор. 392), в якому вони домагаються: зорганізування таємної поліції, протидії підбурюванню «руського люду», усунення українців із судів та жандармерії, військових перемаршів українськими селами, під виглядом військових вправ, і запровадження «військового стану». В цьому ж меморіалі вони оскаржують і українське духовенство, особливо молодше, що вийшло зі школи митрополита Шептицького, яке нібито дуже «радикалізується», належить до українських партій та наповнює «руські серця» ненавистю до землевласників. Ці нісенітницї підписали: Владислав Сапєга, Станіслав Стад-

вці, Миколай Кшиштофовіч, Віцети Країнські, Артур Заремба-Цєлєцкі і Тадеуш Федоровіч.

Намісник склав цей меморіал «ад акта» (до актів) і відповів, що коли б мало прийти до репресій, то австрійський уряд визначить намісником Галичини генерала-німця. Така відповідь була відром зимної води на голови закукурічених польських дідичів.

На 153-ій стор. цих споминів Бобжинський пише дослівно так: «З 1882 року в Галичині було «Товаржиство Кулек Рольничих», що одержувало державні субвенції, з яких дідичі діставали 179.000 корон, а польські селяни лише 39.000... З 1902 року українці заснували товариство «Сільський Господар», вклавши в нього цілий свій запал і свою народну енергію-амбіцію, наслідком було те, що віденське міністерство признало «Сільському Господареві» 133.000 корон субвенції, а москвофільському «Рольному Союзові» не дало нічого, бо він існував тільки на папері, не проявляючи жодної господарської діяльності».

Тадеуш Йордан-Розвадовскі (1866-1926), що в 1907-1913 роках був комендантом австрійського 3-го полку артилерії в Станиславові (в 1920 році — шеф штабу польської армії), радив намісникові бомбардувати українські села артилерією. Бобжинський пише, що про розрухи в селах він чув тільки від дідичів. Це так сьогодні, а в 1910 році, по вбивстві на університеті у Львові студента-українця Адама Коцка (в.7. 1910 р.), той же самий намісник видав таємний обіжник (ч. 107832) до повітових старостів, наказуючи негайно повідомити його, чи не підготовляють агітатори рільничого страйку. В страху великі очі!

Епілогом селянських страйків у 1902 році було банкрутство парцеляційного банку, що існував від 1889 до 1908 року. Цей банк набував, переважно, нерентабельні мастки дідичів у Східній Галичині. Платив за них дуже високі ціни і мав розпарцелювати їх землю між польських колоністів. Але польські колоністи не спішилися, а українських місцевих селян не допускали до тих парцеляцій. Тим часом адміністрація і відсотки від капіталу пожирали колосальні суми. Головним махером був провідник польської селянської партії («людовеця») Ян Стапінскі. Щоб не допустити до скандалу, крайовий банк додатковими грішми краю, в тому і грішми українських селян, покрити усі витрати парцеляційного банку і зліквідував це нікому непотрібне підприємство.

Наслідки страйку були величезні. Наш український селянин здобув не лише матеріальні користі; він відчув, що в нього зроджується революційний дух, що червоною ниткою тягнеться аж до наших часів. Страйк постав самочинно, крайового проводу не було, а наша політична верхівка була ним заскочена. Проте він показав світові, що в Галичині живе український народ, з яким треба рахуватися. А коли захиталася Австро-Угорська імперія, в українському селі виринуло в цілій повноті земельне питання. Страйки в селі виразно розділили селян — хрупі та вислужницькі елементи, що показали своє справжнє обличчя, стали предметом загальної погорди. Український селянин зрозумів, що лише своя власна Українська держава може стати в обороні його існування, і лиш вона може запевнити йому добробут. Чужинці, хто б вони не були, завжди схочуть використувати його.

Юрій БУРЯКІВЕЦЬ

Адамові Діти

I

Злощастя невгамовно у світах
Шукає жертви на вівар пригаслий.
Там крила розпростяг незрячий птах,
Щоб в незглибинну прірву не упасти.
Всевладною рукою щедрий маг
Людські діла відводить від напасті.
Він йде незримо по усій землі,
Коли стають діброви до причастя.
Хрущі зникають в таємничій млі,
Мов кажани під дзвін вечірніх дзвонів.
А нам насняться ті, що відійшли
В примарний світ без нарікань і стону.
Хто ж розгадає знаки потайні,
Світанків мрійнорадісні вогні?

II

Благословенна буде хай мета,
І творчий замисел в етері світлім.
Причастям ми очистили уста
Від всіх пороків у святій молитві.
Наллються колосом дзвінким жита,
Берези заскриплять під дужим вітром,
І травень стане думу навізять
Над осокою у зеленій митрі.
З озер полинуть журавлі до хат,
Збудують гнізда на вершечках дому,
Щоб клетотом нас гожим звеселять,
Підсилити тривожний визвук грому.
Дощі рясні поллються на поля,
Плодами запишається земля.

III

Не зміряти людські гріхи й діла
Доблесні у роз'ятрених століттях.
Немов вогненна маса, що текла
У космосі — так довго повноліття
Мужніло. Руку щедро простягла
Відвага, що відкинула страхіття.
Від жаху мерк у нас далековид,
І димом покривалося суцвіття.
Вкривав серця епохи мерзлий лід,
І ненависть в очах людських жевріла,
Із роду переходячи у рід.

Високі насипаючи могили,
На сполох били дзвони звідусіль,
Зогнилим трупом несли від могил.

IV

Хто ж перешкодить міг буття годин,
І хід величний Часу зупинити?
Блукала Голоду і Смерті тинь,
Біля ярів і вибалків Славути.
Лунала канонада від долин,
Було поранених благання чути.
І сновигала по степу мара
В якійсь ще нерозгаданій спокуті.
Спипялось безвідраддя край двора,
Щоб сплін байдужості років забути,
Хто знав, чи відбулась шлхетна гра
Небес і пекла в днинах каламутніх.
Ще місяць кволо виглядав з-за хмар,
Дощами угамовував пожеар.

V

Святе Письмо пригадують діди,
Коли у Всесвіту конали крила.
Нарід не міг схватись від біди,
Та все ж з'явились хмари ніжньобілі.
Звелись сади у небо молоді,
І благовісне сонце звеселило
Долини й паростям вливало сил,
Руїни кволі до життя будило.
Врочистість падала від сяйних крил
Величних серафимів у простори.
Людської долі повноводивсь Ніл.
Очистились від смраду лісогори.
Благословляли діти і жінки
Мелодії над Всесвітом дзвінки.

VI

Змііна мудрість пригодилась їм,
І гречність голуба в священнім леті.
Лілейним плив життя нового дим,
З промінням і хмарками в дивнім сплеті.
Підводивсь гордо у багатстві Рим,
В пожежах розкривав доби секрети.
А в храмах жриці берегли вогні
Ромула й Рема. Іх у очереті
Вовчиця підбрала в тоскні дні,
Не знаючи: вони збудують місто,
Підтвердились легенди віщі сні,
Про тих дітей у берлозі імлістій.
Загинув в полум'ї державнім Рим,
Вовчиця-мати із синами в нім.

VII

Лет легкокрилий лагідних створінь
Черкас нашу душу в піднебессі.
В століттях Каїна згубилась тінь,
Лиш семибарвна райдуга на плеса
Шле відсвіти свої між поколінь,
І місяцю посріблені колеса
Скриплять, й летять розкочені з-за хмар,
Подібні блиском на кинджал черкеса,
І розсипас ніч щедротний дар
На луки і поля, де спочивас
На скиртах безліч райдужних примар
Із мрією полинуті по Краю.
Не скаже Вічність: де кінець доріг,
Що нашому життю зупинить біг.

VIII

Із покоління в покоління спів
Душі передається й пломеніють
В розкотах грому мрії і мотив
Барвистий серце у роках леліс.
Я молодість утрачену зустрів
На перелогах Часу і радіс
Душа, що вишкла в мряці повсякчас.
Нехай зорею зацвіте надія,
Не треба сумувати, що від нас
Багато відійшло благостоянних.
Забудьте люди гнів німвих образ.
І смерті витівки в Краях жаданних.
Новітне зело степом зашумить,
Зернівки зронить обважнілий плід.

IX

Любуйтеся нащадками й злови
До ближніх не питайте в днинах спраглих.
Акорди розгримляться голубі,
Хмарини проженуть до моря драгли.
І вийдуть з усміхом з печер раби,
На лицах зморшки розітруть засмагли,
Землею неозорою пройдуть,
Громи їх не поб'ють в яругах нагло,
А сонцем усміхнеться злотна путь,
І дзвони сповістять про Воскресіння,
Що днів буремних зникла каламуть,
Зросте погоже древо із насіння
Цілющого. Нехай узнає світ,
Що всім ми сміятись і любити.

1958 р.

Сергій ЖУК

Синтеза творчості Т. Шевченка в моєму проекті пам'ятника 1913 року

Ідея створення величного пам'ятника Тарасові Шевченкові зродилася в моїй голові в час утворення Об'єднаного Комітету для будови пам'ятника Т. Шевченкові в Києві.

Складність проєкту і обставини життя примусили мене довгий час вишувати і розробляти поставлене собі завдання.

В 1913 році перед оголошенням іменного конкурсу я вмістив у «Раді» статтю на тему будови пам'ятника Т. Шевченкові*.

У тому ж році (7 січня 1913 р.) я звернувся, з Петербургу, листовно до Об'єднаного Комітету з пропозицією не призначати конкурсу, доки не буде розглянуто Комітетом мого проєкту.

В березні 1913 року я одержав листа (з 11.3. 1913 р., ч. II) від Об'єднаного Комітету за підписом заступника Комітету І. Щітківського, в якому Бюро Об'єднаного Комітету повідомляло мене, що 8 березня 1913 р. Комітет ухвалив не призначати іменного конкурсу на пам'ятник Т. Шевченкові в Києві, доки він не розгляне моїх рисунків проєкту пам'ятника; для надсилки моїх рисунків Комітет усталив термін до 12 квітня 1913 року.

Я надіслав 4 бічних рисунки, перспективний вигляд і один деталь, а також «Пояснення до проєкту пам'ятника Т. Шевченкові».

Проєкт припав до вподоби Комітетові, але Комітет висловив у своєму листі до мене думку, що «в час існуючих обставин проєкт виконанням бути не може».

Під час моєї еміграції за кордон, я був узяв зі собою ці унікальні рисунки, але при надісланні моїх речей із Відня 1945 року до Авсбургу, цей проєкт, разом з речами, на жаль, загубився.

Випадково серед моїх паперів зберігся один лише лист Комітету і моє «Пояснення до проєкту пам'ятника Т. Шевченкові».

Текст цього «Пояснення» подано до відома української громадськості.

Пам'ятник Тарасові Шевченкові, то пам'ятник української нації самій собі.

Ім'я бо Шевченка зв'язало наше минуле з сучасним і в'яже з майбутнім.

Україна — це те магічне слово для Тараса, яким він жив увесь свій вік.

Україна в минулому, сучасному й майбутньому сполучена з Тарасом на віки вічні.

* С. Ж.: «Міркування з приводу майбутнього конкурсу», «Рада», 6 марта (19 березня), 1913 р., ч. 54.

Роз'єднати ці два імена так само неможливо, як примусити Дніпро потекти на північ, як роз'єднати старого на дві річки.

Україна для Тараса, то все його життя, то він сам.

Україна для нього, то обітувана земля, то щастя його, ідеал, а він — її пророк, її Месія.

Все купчиться навколо нього, навколо імени його — вся Україна, — і пам'ятник йому, то її, прекрасній матері його.

І шанувати Україну, то шанувати його, а шанувати його — то шанувати Україну.

Вся вона, усе життя її злилось із ним.

*

На великому постаменті, подібному до могили, високо зноситься вгору вежа; то на землі, серед життя, на тій могилі, де, здавалося, загинуло навіки життя нашої нації, постала знову вежа, то замок нашого життя — відродження, то груди нації, то власна хата України.

Ще вище, мов ліхтар, то ідеал, там сонця світ заблисне з вікон нам колись, то варті місце нагорі.

Вінчас, мов Україну оглядає всю, Тарас сумним, суворим, але ласкавим, певним оком, він думає над долею її, він бачить обрій наче.

Зложив він руки так побожно, розхристана сорочка, видно груди, ізсунувся сіряк з його плечей, мов мантия лка.

У вежі ж двері (українські), вона тюрма власна, з боків із двох — підпорні стіни мов, то невеликих два постаменти — підпора то в минулому й майбутньому.

І так, три боки мають уявляти минуле, сучасне і майбутнє України, те все, що оспівав Тарас. Четвертий — зв'язує майбутнє із минулим.

Три верхніх постаті, то Україна. Ліворуч перша — минуле-сон, то слава, то війна, тому ця постать у вінку (лавровому), в одній руці тримає прапор (корогву), другою ще спирається на шаблю, сама, немов іде, схилилася і журно з болем дивиться, хоч погляд повний гордості-відваги. Постать у козацькому жупані й киреї.

А перед нами просто друга (постать) — сучасне, дійсність, правда і неволя, своя їй хата, мов тюрма. Ця постать боса, коси розметались, у сорочці, запасниці, прикуті руки. Скільки муки-одчаю на виду.

Праворуч третя (постать) — то майбутнє-мрія, воля, в сорочці українській, покривало спадає їй до ніг. Летить і опускається (вона) тихесенько на землю, сама глядить у небо, в руці вогонь, то світ науки, може боротьби, в другій же — пальмове гілля, над головою волі-сонця світ.

Внизу до кожної з тих постатей ще ілюстрація — малюнок добі відповідний.

І одкривається могила.

Лежить козак убитий (так нещасливо закінчилася війна), розкинув руки, ноги, від муки брови зсунув, на скроні чорніє рана і руки землю орють. Замоккли струни на бандурі, поламана під ноги впала шабля і ворон в очі зазира.

Лежав убитий і доля-мати плакала над ним.

Та він не вмер, не вбитий він, лиш тяжко ранений заснув і доля генія любови посилає.

Крилатий гість торкається рукою до грудей, в другій (руці) несе світільник він, то світиво просвіти. Мов каже так: »Тобі несучей каганець, візьми його, йди Україну рятувати, вже виспався, ти бачиш муки матері«. І прокидається козак, спирається на лікоть, підводить ногу, ще не розбуркався він — прокинеться і встане.

І бачим далі на снопах — багатство то, пшениця, то добрі жнива, в руці тримає серп, а друга на коліні, і впевнено глядить у далечінь. Він на хвилину сів, щоб одпочити, а поряд із ним знання, яснє зірка над чолом і на колінах розгортає звиток.

Четвертий бік: вгорі звичайний горельєф (горорізьба), стосується він до Тараса, бандура-кобза, тут і книжка, смолоскип, вінець терновий, палітра з пензлями і пальмове гілля.

Внизу сидить кобзар, співає невмирущу пісню України — ця постать зв'язує минуле із майбутнім. Старий кобзар (а нині наш поет) і дума-пісня та його про Матір-Україну.

Богдан БОРА

Мовчки піти сінокосом

Мовчки піти сінокосом до луку,
Де павутиння гаптує журбу,
Ніжно обняти дитинства подругу —
Золотокосу вербу.

Тепло спитати про молодість-весни,
Як прошуміли над нею роки,
Чом удовою схилилася-висне
Над бистриною ріки.

Де відшукати по подрузі іві,
В'язі, в якому любила, сліди;
Хто їхні голови в ярім розспіві
Кинув на хвилі води.

Мовчки присісти над річкою тою,
Де я зростав і надії любив,
Хай павутиння снується над мною,
Тче проминання мотив.

Д-р Василь ЛУЦІВ

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ — БОЯН ГАЛИЦЬКОЇ ВОЛОСТИ

(СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТИ ПРОБУДИТЕЛЯ
ЗАХІДНЬОЇ УКРАЇНИ)

(Закінчення, 2)

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ М. ШАШКЕВИЧА ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ СЕМІНАРІЇ

Маркіян Шашкевич закінчив Духовну семінарію в 1837 році. Спочатку думав висвячуватись на священника в стані celibату, тим більше, що духовна влада обіцяла йому визначну церковну кар'єру. Але на таку жертву свого сина не погодилась його мати і він в лютому 1838 року одружився з дочкою о. Теодора Крушинського, Юлією. Висвячення відбулось 20-го травня того ж року і М. Шашкевич зараз же виїхав до Гумніськ як адміністратор парохії. Потім його призначено адміністратором парохії у Нествичах, а далі — в Новосілках Лиських. З 1838 р. по 1841 р. він працював адміністратором і щойно 12-го травня 1842 року став парохом у Новосілках Лиських²⁹.

Приблизно, в 1836-1843 роках о. Маркіян Шашкевич переклав Біблію на українську народну мову³⁰. Чи не в тих же роках написав він і розвідку «О запорожцях». Складалася вона з трьох листів, була написана доволі великими буквами, а правопис її відмінний від правопису «Русалки Дністрової».

З листування, яке залишилось, бачимо, що М. Шашкевич далі мав зв'язки з друзями, заохочував їх до праці та чесного служіння українському народові. Цілим серцем бажав він, щоб західноукраїнські землі не залишились позаду і йшли нога-в-ногу з центральними і східноукраїнськими землями.

Радів кожною новою українською книжкою. З великим захопленням читав твори Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемівського, Євгена Гребінки та інших українських письменників.

Відомо, що в 1840 році Шашкевич переклав українському вченому І. Срезневському свій переклад т. зв. «Краледвірського рукопису»³¹.

Слід відмітити, що о. Маркіян Шашкевич був зразковим священиком. Вкладав дуже багато праці та любови для своїх парохіян. А праця ця між закріпаченнями, убогими, неосвіченими й недовірливими селянами була дуже важка. Але о. Маркіян Шашкевич був справжнім пастирем

²⁹) О. Огоновський: «История литературы русской». Львів, вид. Т-ва ім Т. Шевченка, 1889, том II, ч. 2, стор. 372-373.

³⁰) Цей рукопис, разом з іншими рукописними працями Шашкевича, мав у себе проф. Ониськевич. Він поробив до цих рукописів деякі нотатки, але вони десь затрапились в архівах «Просвіти» (О. Огоновський, цит. праця).

³¹) М. Шашкевич: «Твори», Київ, 1960, стор. 20-21.

свого стада і з усіх сил працював для нього, щоб піднести його морально і матеріально. Це був достойний душпастир, що всеціло присвятився своєму народові³².

На жаль, Маркіян Шашкевич був слабого здоров'я. Ще в молодих літах мав якийсь випадок, упав і, мабуть, щось надрушив, бо пізніше в нього розвинулася сильна грудна хвороба. Він дістав астму, і після всіх переживань, життєвих невдач і духових поривів, турбот, злиднів, його здоров'я дуже погіршилось. Уже не міг скористати із записки Миколи Устияновича приїхати до нього в Славсько, в Карпати (Бойківщина), щоб відпочити і скріпити своє здоров'я. Наближалася неблаганна смерть. Він утратив зір і слух. 7-го червня 1843 року о. Маркіян Шашкевич помер³³.

Відомо також, що й батько Маркіяна Шашкевича помер на сухоті 30 січня 1833 року³⁴.

Мати Маркіяна доживала свого віку при зятеві о. Сметані, парохві села Княже. У М. Шашкевича було два сини — Святослав і Володимир. Святослав помер ще немовлям. Володимир, також поет, народився 7-го квітня 1839 року в Нествичах біля Камінки Срумилової. Тому, що був слабого здоров'я, після смерті батька дід його найняв йому домашнього учителя. В 1851 році Володимир закінчив нормальну школу й розпочав гімназіальну науку у Львові. Вже тоді, так як колись батько його, почав писати вірші. Закінчивши гімназію (1861 р.), поступив на юридичний факультет Львівського університету. Під час університетських студій брав участь у редагуванні журналу «Вечерниці», а з 1863 року став відповідальним редактором цього ж журналу. По деякому часі залишив юридичне право й почав учителювати в одній із львівських шкіл. Але його поганий стан здоров'я, а також, мабуть, і напружені відносини з директором школи Куннертом, що не любив його, примусили Володимира покинути школу. Він виїхав до Відня, де продовжував свої правничі студії і займався літературною діяльністю. В 1869 році у Львові склав останній правничий іспит і розпочав адвокатську практику. Згодом перейшов на працю до дирекції фінансів. Працював у Тернополі, в Коломиї і десь на Мазовшу. В 1883 році занедужав і пішов на пенсію. Помер у Львові 4-го лютого 1885-го року³⁵.

Дружина Маркіяна Шашкевича після смерті чоловіка переїхала до Львова. Тут жила в злиднях, великих недостатках, і в 1896 році померла.

Започаткований Маркіяном Шашкевичем рух національного відродження західноукраїнських земель розвивався далі — ріс, міцнів, опановував усі ділянки українського життя. У 50-иліття з дня смерті Маркіяна Шашкевича о. Михайло Цегельський запропонував перевезти тлінні останки Пробудителя Галицької Волости у княжий город Львів. Товариство «Просвіта» у Львові зайнялось похороном, а голова Новосіль-

³²) М. Шашкевич: «Твори М. Шашкевича і Я. Головацького». Друге видання, «Просвіта», Львів, 1913, стор. 8.

³³) Там же, стор. 234; В. Лепкий: «М. Шашкевич», Коломия, 1912 (?), стор. 76.

³⁴) о. Д. Попович: «Маркіян Шашкевич», Мондер, Алта, 1944, стор. 41.

ського комітету, о. Данило Тяничкевич, зайнявся перевезенням тіла Шашкевича до Львова.

Спершу були труднощі віднайти і ідентифікувати тлінні останки Маркіяна Шашкевича. Аж врешті один старенький селянин сказав, що о. Маркіян мав у руках воскову чашу. Коли у відкритій домовині справді знайдено чашу, вже не було сумніву, що це тлінні останки Маркіяна.

В новій величній домовині тіло Шашкевича поклали на прикрашеного воза, запрягли чотири пари круторогих волів і, в супроводі процесії, вирушили на Задвір'я. Тут чекав спеціально призначений потяг, який — разом з масою народу — привіз домовину Шашкевича на Підзамче у Львові. На шляху прилучились численні делегації від довколишніх громад. У Львові похороном займався комітет, що його очолював проф. Шухевич. Зібралось дуже багато народу, як із Львова, так і з довколишніх сіл. Домовину знову поклали на завітчаному возі, до якого запряжено три пари волів, а біля кожного вола був погонич у народному одязі. Опісля на могилі поставлено величній пам'ятник³⁶.

СПРОБА АНАЛІЗИ ЛІТЕРАТУРНОЇ І ГРОМАДСЬКОЇ ПРАЦІ ШАШКЕВИЧА

Про літературну і громадську працю Маркіяна Шашкевича написано багато статей, окремих розвідок і монографій. Деякі з цих праць обмежуються компіляціями і загальниковими згадками, інші — дають нові причинки до біографії, а ще інші — розглядають творчість Шашкевича суб'єктивно і тільки незначна частина цих праць має широкій, всебічний і науковий характер. Але коли взяти всі ці праці разом, простудіювати їх і проаналізувати, можна відтворити повну, всебічну картину життя і творчості Галицького Бояна.

Саме на основі такої аналізи хочемо докинути й нашу думку про громадську і літературну працю о. Маркіяна Шашкевича. Деякі наші критики були дуже суворі до своїх попередників. Один із них, М. Гнатишак, писав:

»...Майже всі дослідники, починаючи Огоновським чи Коцовським, а кінчаючи, напр., Яремою, зображують нам творчість Шашкевича у кривому дзеркалі та приписують їй найрізномірніші риси, що про них нашому поетові мабуть і не снилося. Зміцнена ще гіпертофією історично-філологічного і літературно-порівняльного, часто теж хибного підходу (напр., Кирило Студинський), така метода досліджу творчості М. Шашкевича дала нам зовсім хибне поняття, що цей поет є зразком поета «чисто ліричного», що найкраще вміє висловлювати свої «душевні

³⁵) О. Огоновський: «История литературы русской», Львів, 1889, том II, ч. 2, стор. 681-680.

³⁶) «Русалка», пропам'ятна книга американських українців, видана у 100-ліття смерті М. Шашкевича, Філадельфія, 1943 р. (о. Ф. Тарнавський: «Жмут споминів про М. Шашкевича», стор. 53-55).

переживання», відзначається «песимістичними упередженнями до теперішності» і є «радіше естетом ніж етиком», що Шашкевич «підхоплював лише невеселий настрій сучасного життя» та був «до певної міри пасивним обсерватором — поетом, у душі якого порушала сучасність різні струни, а ті відзивались сумними, настроєвими звуками бандури»³⁷.

Очевидна річ, що ті чи інші праці різних авторів, а в тому й праця Я. Яреми («Маркіян Шашкевич як лірик-поет», Львів, 1911), мають певні більші чи менші недоліки. Можна мати застереження і до критики Гнатишака в тому пункті, де він характеризує творчість М. Шашкевича на основі «модної» у свій час теорії Е. Кречмера і О. Рутца. Зрештою він і сам дещо вагається, але каже, що ці теорії «тільки на перший погляд матеріалістичні»³⁸.

Ми не віримо в «астеничність» та «схизотимічність» людей типу Шашкевича. Антропологія виявляє, що астеники — люди високого росту, з вузькою і подовгастою грудною кліткою, слабою мускулатурою, безсилі, немічні, кволі. Шашкевич таким не був. Іван Вагилевич залишив нам прекрасний опис Шашкевича. Він каже:

«(Шашкевич)... середнього росту, шуплий, але меткий, з ясним руським волоссям, синіми замріяними очима, мав малий кінчастий носик, худощаве лице, повне туги й болю. Сам був м'якого й доброго серця, в товаристві — дотепний і веселий, показував себе забавним і жартівливим»³⁹.

Як бачимо, цей уривок із спомину друга Шашкевича, Івана Вагилевича, аж ніяк не характеризує поета астеником. На нашу думку, годі підтягати якісь модерні теорії під характеристику постаті такою мірою, як це зробив Гнатишак, але його основна думка, що «характеристичні для Маркіяна не суб'єктивізм, меланхолія і пасивність, тільки навпаки, захоплення об'єктивними релігійними й національними ідеями, віра і надія на краще майбутнє і бойовий активізм»⁴⁰, дуже влучна і правдива.

Зате критикоманія деяких критиків, як от М. Євшана, зовсім неоправдана. Цей критик у статті «Свято Маркіяна Шашкевича» (ЛНВ, четвертий квартал, 1911) писав, «що Шашкевич поетом таки не був, що вся роля його кінчається на плачу». Було б зайвим доказувати, що критик не вжився в добу Шашкевича і не розуміє її. Большевицькі «критики» пішли ще далі і ще більше спотворюють творчість і життєвий шлях великого бояна. Володимир Дмитрук у передмові до творів Шашкевича пише:

«Народ зберігав свою мову, усну поетичну творчість; завдяки цьому, а також пам'яті про історичні традиції він постійно відчував свою спільність з Україною, з російськими братами (підкрес. наше, В. Л.). Питання боротьби за збереження української мови й утвердження її прав

³⁷) «Дзвони», Львів, 1937, ч. 6-7, стор. 251 (М. Гнатишак: «Поет і його невимруще слово»).

³⁸) «Дзвони», Львів, 1937, ч. 6-7, стор. 250.

³⁹) Твори М. Шашкевича і Я. Головацького, Львів, 1913, стор. 234-235.

⁴⁰) «Дзвони», 1937, ч. 6-7, стор. 251-252.

як мови літературної переростали в питання політичні, пов'язувались із боротьбою проти соціального і національного поневолення і за зміцнення зв'язків з єдинокровним українським та братнім російським (підкр. знову наше, В. Л.) народами. В цьому напрямку розгорталась діяльність М. Шашкевича та членів його гуртка, яка в тогочасних конкретно-історичних умовах мала прогресивний характер⁴¹.

Підкреслені нами рядки показують, як московські більшовики спотворюють ідеї, зміст і дух творчості Шашкевича, який за перший свій постулат ставив незалежність української мови і нації як від Польщі, так і від Московщини. Ще більше всіляких нісенітниць, фальшувань і заперечень правди знайдено в нових московсько-більшовицьких виданнях про Шашкевича, як от, напр., книжечки Львівського університету ім. Івана Франка («Вибрані поезії», «Русалка Дністрова», «Маркіян Шашкевич», «По місцях М. Шашкевича» і т. д.).

Бачимо, що й багато наших критиків також не зрозуміли доби Шашкевича, в якій він жив і творив, не зрозуміли й того, як далеко він випередив своїх сучасників своїм віщим словом і своїми всеукраїнськими, християнськими ідеями. Він вірив у призначення української нації, в її могутність і належне їй місце в сем'ї слов'янських і неслов'янських народів. Вірив в «зоре» України — «Світи зоре на все поле, заки сонце зійде!» Це він у передмові до «Русалки Дністрової» казав: «Пиши, як чуєш, а читай, як бачиш!». Його гасла й ідеї ясно показують, що Шашкевич відновив для своїх братів, українців Галичини, кривдню народвої мудрості і сили — соборність і одну мову з фонетичним правописом.

Вже в листопаді 1843 року Шашкевич мав листа з Київщини про те, що Тарас Шевченко читав «Русалку Дністрову» і любувався «мовою бескидською» та заохочував його до дальшої праці⁴².

Таке визнання національного пророка України, Тараса Шевченка, для Маркіяна Шашкевича, підтверджує велику вартість і значення творчості Шашкевича і членів «Руської Трійці».

Прихильники і члени Віденського народовецького руху сходились у Петра Заславського читати «Русалку Дністрову» і цікавились життям львівських друзів. Одночасно запізнавалися з працями своїх приятелів, як от відомого слов'янського вченого В. Копітара, який під їхнім впливом змінив свою думку і навіть робив заходи перед цісарським урядом, щоб здобути дозвіл видавати у Відні українську газету за редакцією Якова Головацького, Вука Караджіча, Яна Коляра, Л. Галя та інших, що зивчали українську мову і культуру⁴³.

Дружба Маркіяна Шашкевича з чеським літератором і вченим Православом Коубеком також багато спричинилась до того, що Маркіян запізнався з чеськими і загальнослов'янськими питаннями, а Православ з українськими. Це саме Коубек вислав Маркіянові чеські книжки і намовив його перекласти «Краледавірський рукопис» Гапки⁴⁴.

⁴¹) М. Шашкевич: «Твори», Київ, 1960, стор. 10-11.

⁴²) Д. Косарик: «Життя і діяльність Тараса Шевченка», Київ, 1955, стор. 50.

⁴³) Науковий Збірник (в пошану) проф. д-рові Іванові Огієнкові. Варшава, 1937. Є. Ю. Пеленський: «З доби «Русалки Дністрової», стор. 117-124.

Влучну характеристику праці М. Шашкевича дав пізніший чеський учений Ф. Ржегож, визначний знавець українського фолкльору і української літератури. У своїй статті про Шашкевича він каже:

«Шашкевич став проповідником нових ідей, став до нерівного бою з усім, що його оточувало, до бою з вищими верствами і правлячою партією, бо розумів, що так треба робити в ім'я свого улюбленого народу. Сильна воля і любов до вбогого люду, для якого він працював і за який терпів, були для нього єдиною опорою»⁴⁵.

А далі стверджує: «...У своїй книжці (Шашкевич) говорив про українців, як про окреме відгалуження великої слов'янської родини, відгалуження, що мусить розвиватись і зайняти в історії людства місце, відповідно до місця, яке займають інші народи»⁴⁶.

Цих кілька думок, коротка аналіза праць деяких наших літераторів і вислови чужинців не вичерпують порушеної теми, але вони показують, яке значення мала творчість Шашкевича для загальноукраїнського і слов'янського відродження.

НА МАРГІНЕСІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ТВОРЧОСТІ ШАШКЕВИЧА

«Суджено нам останніми бути. Бо тоді, як інші слов'яни вершин дохнуть і, якщо не тепер, то невдовзі, з ясним сонцем побратаються, нам суджено надоліни, в густій мряці животіти», так пише М. Шашкевич у передмові до «Русалки Дністрової». Проте він не впаде у зневіру й розпач, бо вірить, що українська література вже віджила. Знас, що в Україні видано друком збірники народних пісень, твори І. Котляревського та інші. Знас, що українська незалежна література вже на шляху до свого відродження і відновляє традиції Київської княжої держави і Козацької республіки. Тут варта навести уривок із Шашкевичевого «Бандуриста»:

»І вдарив сильніше і скорше тручас:
І став гризти над бескидським громом,
І стали шуміти та степовим шумом,
То знов закипіли, як води старого
Отця Славутиці, бо о нім думає
Співець і мислею честь йому віддає».

Що ж бачимо в тих словах? Коли вглибимося в них, бачимо неприховану, ясну ідею соборності України. Це вже не підсвідомий зов крові, а ясне політичне кредо, світла ідея, якою загорівся Шашкевич та запалавав нею до праці і змагання своїх друзів. Він був отим «солов'єм», «боляком», що ніс нові пісні — «пісні нечувані і думки незвісні» на західноукраїнські землі між спольонізовану верхівку і поневолений панцизняний люд. Не зважаючи на справді чорну песимістичну дійсність, він не гнеться, не ридас, а кидас пробойовий клич:

»Дайте руки юні други,
Серце д серцю най припаде.

⁴⁴) М. Шашкевич: «Твори», Київ, 1960, стор. 7.

⁴⁵) F. Rehor: Markan Saškevyč. Světozor, 1886, № 7, стор. 103.

⁴⁶) Там же.

Най щезають тяжкі туги,
 Ум, охота най засяде.
 Разом, разом! хто сил має,
 Гонить з Руси мряки тьмяні, —
 Зависть най вас не спиняє,
 Разом д світлу, друти жваві!»

Тут немає ні квиління, ні безсилля. Це не квола пісня, а гимн, про-
 бойовий марш, що ще сьогодні збуджує, запалює до праці для добра
 України. Немає й чорного розпачу й песимізму, що їх так щедро при-
 писують Шашкевичеві, і в його вірші «Побратимові», де автор у поетич-
 них висловах передбачає світле майбутнє України:

«Як то, колись то, красою засяє.
 Як при чорнім морі
 Себе завітчас,
 В степах на просторі
 Весело заграс,
 Як в водах — Дніпрі
 Змісьсь, прибересь
 Легеньким крильцем
 На Дністр занесеся,
 В тихенькім Дністрі
 Собі приглянеся,
 Крилоньками сплесне,
 Стряє, злопотить,
 Під небо до сонця
 Ген-ген полетить,
 Під небом край сонця
 Сонечком повисне.
 І буде літати
 І буде співати,
 І о рускій славі
 Скрізь світу казати!»

До цих слів пояснення, мабуть, зайві, бо кожна людина, що любить
 красу бачить у них глибоку поетичність і ритміку народної словесности.
 Кожний, хто любить Україну, відчуває в цій поезії глибокі патріотичні
 думки; кожний українець-самостійник бачить тут завершення нашої
 мрії-мрій — соборну, могутню, мов сонечко, Українську державу.

Не бачимо кволооти і песимізму й у цих рядках:

«Русин я си з роду, тим ся величаю,
 Люблю просту щирість, храню рускі яриви.
 Голубця си витну, думку заспіваю,
 Гости почастую — то мої забави.»

В цьому вірші бачимо одчайдушність, зачепливу сміливість, бо в часи Шашкевича, коли навіть імени «русин» (українець) соромилися, він ясно пише, що саме тим іменем гордиться, що саме оті прості звичаї йому милі, що саме ота наша гостинність — гість у дім, Бог у дім, дають йому найбільше задоволення.

Маркіяна Шашкевича можна вважати і «лицарем абсурду», бо він перший мав відвагу виступити проти накиненого нам ворогами і закоріненого в нас звичаю послуговуватись чужою, польською мовою, як у церкві, так і в суспільстві. Він ясно, недвозначно висміяв це у своїй брошурі «Азбука і абеткадо...» і в статті-рецензії на «Руське весілля» П. Лозинського:

«...Найбільшою оманю — пише він, — ба, непростимим гріхом у тім ділі є те, що письменник відкинув питому нам українську азбуку, прийняв лядські букви, котрі повністю не відповідають нашій мові...»

Про Шашкевича і його значення в Галичині можна сказати те, що сказав поет Маланюк про Шевченка: «Він той, ким все зайнялось і запалало». Творчість Шашкевича, як на ті часи, дуже багата. Він писав вірші, робив переклади праць чужих письменників, збирав фольклор, студіював всеукраїнські і слов'янські наукові та літературні твори, був автором «Читанки для малих дітей» (видана друком аж 1850 р., а три роки пізніше перевидана). Він один з перших виступив із проповідями українською мовою в церкві, як у Львові так і на провінції, що мало особливе значення, бо в той час польська мова в церкві, в школі і вдома була зайняла основне місце. Він писав і наукові розвідки з нашої історії — про Січ і запорожців. А скільки вклав він праці для освідмлення всіма забутого й понижуваного, закріпаченого панщиною народу!

Багато наших літераторів бачить у Маркіянівій «Веснівці» алегорію до відродження української літератури. На нашу думку, це біографічна поезія. Тут поет, мабуть, говорить про себе і свої змагання. Своім віщим духом він відчував, що йому не суджено дожити «Весни народів», як не суджено було й Т. Шевченкові діждатись скасування кріпацтва. Весна (відроджена вже всеукраїнська література) із зрозумінням та співчуттям ставиться до поета (квітки), але морози, вихри-сніговії (нагірка на нього чужих і своїх, кволе здоров'я — сухоти) знищать поета (квітку).

Це саме можна сказати й про інші «песимістичні» місця у творчості Шашкевича. Такі місця «розпачу», це оте людське, особисте в поета, тілесне, але не духове. Бо дух його завжди і скрізь вольовий, невгнутий, революційний. Навіть і його особисті «скарги», «жалі» та «сльози» треба розглядати із Строженківським навітленням. Строженко, як знаємо, вмів колись гомерично сміятися і плакати, як треба було:

«Молять Бога, щоб він оборонив люд од огня, меча, потопу, граду, трусу і хвороби: зложи до купи все те лихо, і вийде з нього одна тільки козака сльоза. Глибоко вона криється в серці, важка вона, не легко її зрушить; а як видавлять її з ока, то горе і людові, і краю, і годині!... Викочувалась вона не раз на Україні за Наливайка, Остриниці, Полуруса,

Богдана, і за моєї вже пам'яті при Залізняка. Може, чув, синку, що вона діяла!...» (О. Стороженко: «Кіндрат Бубненко-Шандкий»).

Шашкевич, що сам виїшов з народу, всю свою міць, весь свій талан доповняв із скарбниці народної мудрости. Очевидно, що стисло наукова критика завжди необхідна, але у відношенні до Шашкевича всілякі розумування про вплив тих чи інших поетів та той чи інший його твір, як це робив К. Студинський у своїй польській розвідці⁴⁷, зовсім зайві. Основним джерелом творчости Шашкевича був народ, і тільки народ.

Годі погодитись і з тими критиками (напр., І. Панькевич), які категорично твердять, що ніби Шашкевич ішов з прогресивним духом часу. На нашу думку, він випередив на століття своїх і чужих. Він випередив змістом своїх поезій багатьох сучасників, і зойно Т. Шевченко перевищує його своєю геніяльністю. У слов'янському світі Шашкевич перевищує тодішніх письменників Польщі, Московії, Чехо-Словаччини та інших народів, бо всі вони думають егоїстично (намагання поневолими інших). Шашкевич став на національних демократичних позиціях: «Чужого не хочу, а свого не дам!»

Про це свідчить його вірш «Згадка», в якому він згадує про велич усіх слов'янських народів, співчуває їхній недолі, але ясно заявляє, що він син Русі-України.

Подібних думок у творах М. Шашкевича багато. Вони також показують, що він значно випередив своїх і чужих сучасників.

У 150-ліття з дня його народження українська громадськість, що живе в ділспорі, а також в Україні, склала йому свою пошану. Багато про нього написано, говорено й деклямовано, нехай же в серцях усіх свідомих українців збережуться і чисті, несплямлені його ідеї. Переживаємо не менш грізну добу, ніж у часи Шашкевича. Україна стікає кров'ю, а нарід наш у ще гіршій неволі, ніж за Шашкевича. Пам'ятаймо його слова:

»Гордишся, чоловіче, умом своїм і розумом твоїм, як день світлом, забувши на сонце, — як у подобі ворона павиным пір'ям; гордишся і кажеш: нема Бога! — то й тебе нема. Сон єсь і мара, а твое ім'я — вітер на степах України; а мисль твоя — дим і заворот; а життя твоє — життя каміння в землі глибоко; а надія твоя, як піна на водах, і не лишиться по днях твоїх сліду. Мряки огортали тя по сім і темнота гірка наляже на тя по тім боці, бо Бог хотів, щобись світ видів, а ти в пітьму плюбився — і вволиться ти воля твоя.» («Псалми Русланові», II).

Нью Гейвен, США,

грудень, 1961 р.

⁴⁷) Akademia Umiejętności, Kraków. Wydział filologiczny. Rozprawy, 1898, t. 27. С. Studziński: «Geneza poetycznych utworów M. Szaszkewicza», st. 1-46.

Леонід ПОЛТАВА

ЧУЖІ ВІТРИ

ДРАМА НА 7 КАРТИН*
(УКРАЇНА, 1940-43 РОКИ)

Д І Ю Т Ь :

ЛОЗА — рахівник колгоспу.
ЛОБА — молодша донька Лози.
НАДІЯ — старша донька Лози.
ЛІСНИК
ПРОФЕСОР
МОВЧАН — студент.
ГІСТЬ — українець у німецькій шинелі.
БОЖЕВІЛЬНИЙ МОСКВИН.

Рівнобіжні ролі:

Енкаведист І, Німецький слідчий.
Енкаведист П, Німецький жандарм (він же і вояк СС).
Баяніст із «Півної», Повстанець.
Дівчина І з «Півної», Міщанка.
Дівчина ІІ з «Півної», Дівчина-прибиральниця.
Мужчина (у «Півній»), В'язень.

ЯВА 1.

Сцена заслонена.

ГОЛОС : Тут скринінг, перевірка, розумієте? Ви мусите про все щиро розповісти. Розповідайте!

Гонг. Злякано прислухаючись,
через залю до сцени прямує Надія.

НАДІЯ : Хоча б не збитись... Так давно була
У гостях у Лісничого. До нього
У дикий ліс — із рідного села
Тепер мені просладалася дорога...
Шукай любовниці! Я утечу з села,
Я іншого люблю. І совість у мене чиста.
Чи ж злочин це, що честь я зберегла,
Відкинувши «любов» енкаведиста?
Переховаюсь... Потім? Потім — край.

* Нагороджена на драматичному конкурсі ЗУАДК-у в 1954 році.

Ні! Я і в Азію! Втечу!.. З тобою, милий...
Орденоносний кате, не чекай!
Ти сильний — у Надії більше сили!

ЯВА 2.

Надія біжить до заслони, що в цей час
повільно відслоняється. З жахом бачить
того, від кого втікала: Енкаведиста І.

Він!...

Загортається в заслону і непомітно
зникає.

КАРТИНА ПЕРША

Канцелярія НКВД. Бідно, суворо. На стіні
портрет Сталіна. Енкаведист І. при столі.

ЯВА 1.

ЕНКАВЕДИСТ І: Следуючий!

Входить Лоза.

ЕНК. І : Прізвище?
ЛОЗА : Лоза. Рахівник колгоспу імени...
ЕНК. І : Знаю. Ну, сідай, товаришу рахівник, порухуємось...
Папіросу?

Лоза сідає.

ЕНК. І : Встань, сволоч! Де дочка?
ЛОЗА (схопившись): Надія?
ЕНК. І : Надія. Де вона?
ЛОЗА : Втекла...
ЕНК. І : Від кого?
ЛОЗА : Не знаю.
ЕНК. І : Від тебе?
ЛОЗА : Від мене.
ЕНК. І (б'є кулаком по столі): Від мене втекла! Від мене втекла твоя
Надія... А моя надія — при мені. (Вихоплює пагана): Так
твоя дочка, кажеш, відмовилася від мене... А знаєш,
хто я?
ЛОЗА : Хто ви? — слідчий.
ЕНК. І (сміється): Слідчий!... Я — советська власть. І диктатура про-
летарінту. Від советської власті втекла твоя дочка! Відмо-
вилася. А як ти, теж відмовляєшся?...
ЛОЗА (злукано): Я? Я чесний громадянин... я був і буду вірним...
ЕНК. І : Сідай (Обоє сідають). — Сідайте, товаришу Лоза. Ми вза-
галі і вообщє не пропонуємо, а я вам, як бачите, пропоную.
Бо знаю: ви чесна советська людина. І Надії вашої не
люблю, чорт з нею... Але що вона собі думає? Покинула

школу; дітки ж на неї, школярйки наші ждуть... Закурюйте, будь ласка.

- ЛОЗА : Дякую, я не палю.
 ЕНК. I : Не «палите»!? Звідки у вас таке петлюрівське слівце?
 ЛОЗА : Не розумію вас...
 ЕНК. I : Добре. А взагалі і вообщє... (Витягас течку — «Дсло», читас): «Лоза Яків, національність — українець, року 1897; не брав активної участі ні по одній, ні по другій стороні в період революції. Був нейтральним...» Пригадусте ваше минуле?
 ЛОЗА : Так, товаришу слідчий.
 ЕНК. I : Незавидне воно. Вороже! Що означає бути нейтральним? Тут — (рукою на себе), або там — (рукою в землю). А ось я вам пропоную. Ми зробимо вам інше, краще минуле. Революційне, партизанське, лєнінське, — хочете?
 ЛОЗА : Минулого не можна змінити...
 ЕНК. I : О, можна! Я змінюю минуле. І сучасне... Закуріть. Сідайте.
 ЛОЗА : Я ж сиджу...
 ЕНК. I : Ні! Ще ні!... Це ще не зветься «сидінням». (Дзвонить і голосно): Привести число вісімнадцять!

Енкаведист II вводить закривавлену людину.

Оце в нас і зветься «сидить». Придивіться!.. (Помовчавши): Вивести.

Енкаведист II виводить в'язня.

Подобається вам, товаришу Лоза?.. І мені не подобається. Ви й рідній матері не сподобаетесь, як тут посидите... Ну, так от: я вам пропоную. Для чого вам тут гнити? Жити, — тільки раз... Один. Без ноля й палочки. (Серйозно): Партія вам вірить, безпартійний більшовик Лоза. Ви повинні оправдати довір'я партії. Допомогти їй.

- ЛОЗА : Я ж допомагаю...
 ЕНК. I : Тобто?
 ЛОЗА : У мене в колгоспі — жодного недоліку. Всі рахівничі справи...
 ЕНК. I : Облиште. Хіба ж вам, такій розумній людині, що у вісімнадцятому році нейтральною була... Хіба ж вам працювати рахівником колгоспу? (Гостро): Вам рахувати тут, або — богів у небі! Ви-би-рай-те!!!
 ЛОЗА (злякано): Я, вибачте... Хочу знати... Та в мене ж дома ще дві дочки. Ганна саме хвора...
 ЕНК. I (тепло): Розумію. Ми вам допоможемо. Ось — (вкладає в долоню зблідлого Лози папірці-гроші) — ви працюватиме роз'їздним контролером-бухгалтером. Подобається?
 ЛОЗА (зворушено): Так. Спасибі!

ЯВА 2.

Дівчина-прибиральниця входить і починає свою працю.

ЕНК. I : Чому спізнилася?

ПРИБИРАЛЬНИЦЯ: Батько захворіли.

ЕНК. I : Батько — це приватна справа. А в тебе — служба. Останній раз вибачаю.

(До Лози): І я дякую. Крім того, по дорозі ви зробите для мене маленьку справочку... (Підходить до Лози, що теж встас): Ви знайдете для нас ту, що відмовилася від советської власті!

(До Дівчини-прибиральниці): Вийди!

Дівчина виходить, злякано дивлячись Лозі в очі.

ЯВА 3.

ЛОЗА : Кого знайти? Мою... дочку?

ЕНК. I (скаженіс): Вона вже наша! Вона не твоя! Вона — зрадниця! (Опановує себе): Але це можна змінити. Знайди — випусти її, випусти.

ЛОЗА : Дочку...

ЕНК. I : Не дочку, товаришу Лоза. Контрреволюционерку Надію Лозу. А можливо й ні... Вам відомо краще, де її шукати. Перше доручення — це як... як... (не знайшов, що сказати). Заходьте до нас частіше. Самі, без, взагалі і вообще, різних там спецвикликів. (Раптом): Почекайте! (Дзвонить, голосно): Увести число шіснадцять!

ЯВА 4.

Енкаведист II приводить в'язня, побитого, виснаженого, хворого. Після короткої павзи, Енкаведист I наказує вивести в'язня.

ЯВА 5.

За відмову. Розумісте? Вся родила, всі родичі!... Розумісш?... Ну, до побачення, до побаченнячка... (Тисне руку Лозі): Побаченнячко, чи прощайте?

ЛОЗА (глухо): До побачення (виходить).

ЯВА 6.

ЕНК. I (сам): Я ж говорив тобі, прекрасна красавице: як треба — то й батьком зловлю. Батьком! І зловлю! (Сміється). Був нейтральним! Хахол нещасний, я ще зроблю з тебе революційку, ленінця зделаю! (Курить. Телефон). Так, так. Да-да. Так, так, да. Чия?... Справа студента кийського університету імени Шевченка? Так, так, але чия

справа, не Тараса ж Шевченка? (сміється із свого «дотепу»). — А-а! Студента Мовчана! В порядку, ми збираємо матеріали. Покищо нічого цікавого... Взагалі і вообща їх незнавимо...

ЯВА 7.

Енкаведист II вводить божевільного москаля, зовні він скидається на старця, в лаптях.

БОЖЕВІЛЬНИЙ МОСКАЛЬ: Товарищ начальник! Товарищ начальник! Він — (показує на енкаведиста II) — не признає! Він — мене! Знаєте вже? Я не звик... Не признає! І даже мої зірки не бачить! Червоненької-червоненької. Я привів його, тут, тут, на суд, тут! Це тут суд, тут Петербург? Хі-хі, думате — от дурний, не знає! Я знаю! — Ле-е-єнінград! От як! А на суд — тут, у Петербурзі.

ЕНК. I : Хто це? Звідки?

МОСК. : Хто ми? Ми — тульськія, тульськія...

ЕНК. I (сміючись): Земляки! (До Енкаведиста II): Хто він? Що він верзе?

МОСК. : Хто я? Як! І ти не знаєш?! Я — король України! Малоросії, Білої і Красної Русі, і Курляндії, і Фінляндії...

ЕНК. II : Це якийсь божевільний. Уже другий день сидить за біяку. Аж дивимось, а він...

МОСК. : На суд!

ЕНК. I : Ти — хто? Де паспорт?

МОСК. (весело): Ось мій паспорт! — (показує на портрет Сталіна).
— І ти — мій паспорт! — (показує на енкаведиста II).

ЕНК. I (злісно): Хто ти? Звідки?

МОСК. : Ми — тульськіє... Я — на суд! Усіх у Сибір! Я — вічний король України і... Я з Тули-города пішечки, старчиком, у лапотках, у лапотках... По хлєбушку, ой по хлєбушку ішов. А тепер я — вічний король України і... Товарищі! бойці і командіри! По ізмєнниках революції — огонь! Защищать Росію... по ізмєнниках — огонь! Да, д-а-а... А я в лапотках, лапотках, о-о-о!

ЕНК. I (до Енкаведиста II): Випустити!

Божевільний москаль і Енкаведист II виходять.

Ява 8.

ЕНК. I (сам): витягає із шуфляди фото Надії: Надія... Надя... Надічка... (Рве фото й розкидає шматки). — А... Ні! І фото ще пригодиться! (Швидко збирає до купи шматочки. Спинаяється біля столу). Як усе таки це страшно. Страшно. Стра-а-шно!

КАРТИНА ДРУГА

Узлісся, хата Лісника.

ЯВА 1.

З хати виходить Професор з книжками
і звертається до Лісника.

ПРОФЕСОР: Як гарно тут! Неначе в іншому світі.

А в Києві — і сонце в порохні.

ЛІСНИК : Я рад, професоре. Лишайтеся тут жити
В спокої...

ПРОФЕСОР: Спокій? Радьте не мені!
Уся земля — в діалектичній русі.

ЛІСНИК : І ваші книги?...

ПРОФЕСОР: Книги — це буття:
Я вчу по них і сам по них учуся.

ЛІСНИК : Шкода, — за книгами прогасте життя...

Я — не рівня вам. В лісі, лісником.

І теж прогаюю. Ех, часом аж оскома...

ПРОФЕСОР: Та ви тут живете немов нарком!

ЛІСНИК : Тоді я не завидую наркомам...

ПРОФЕСОР: Все краще у наш прекрасний час.

(з ледь помітною іронією)

Лиш обмірковуймо наш і найменший учинок...

Я вдячний Сталіну за гарний відпочинок.

За день, за соц... Товаришу — я за вас!

ЯВА 2.

Дівчина-прибиральниця
з в'язанкою ломаччя.

ДІВЧИНА : Добрий день.

ЛІСНИК : А ти чого, кунце, тут ходиш?

ДІВЧИНА : Чи отаке ломаччя можна збирати? Не заборонено?

ПРОФЕСОР: Що за дивне питання!

ЛІСНИК : Ні, товаришу професоре: трішки товще гілля — і це
диво коштуватиме три місяці...

ПРОФЕСОР: Не розумію.

ДІВЧИНА : Про це в книжках немає.. Бувайте здоровенькі.
(Іде). А до вас — гості!... (зникає).

ЯВА 3.

Входить Надія.

НАДІЯ : Добридень.

ЛІСНИК : Це ви, Надіє!

НАДІЯ : Я до вас із школи...

ЛІСНИК (до Професора): Сільська вчителька.

Професор і Надія вітаються
потиском рук.

НАДІЯ : Прийшла учити ліс...
 ЛІСНИК : Але чому ж така сумна і кволала?...
 НАДІЯ : Отак собі, з дороги... (Тихо до Лісника): Ц-с-с-с...
 ЛІСНИК : Ага!... Ну-ну, заходьте...

(До Професора): На хвилинку.

ПРОФЕСОР: Будь ласка, чому ж...
 НАДІЯ (ніби вибачаючись): От незваний гість...

ЯВА 4.

Надія і Лісник зникають у хаті.

ПРОФЕСОР: За домом — ліс. Ліси і перед домом,
 Але, здається, тут і в домі — ліс...
 Чудовий відпочинок! А думки
 Шалено крутяться, як махові колеса.
 Тут дійсно волі світ. Такий
 Чужий для тебе він, товаришу професор!...
 Чужий — кажу і сам собі не вірю.

(Відкидає книжки)

Чи я навік загруз в це сталінське сміття?!
 Не над книжками, — в лютоту Сибіру
 Я вже прогаяв вісім літ життя.

Зникає в хаті.

ЯВА 5.

У вікні видно Надію і Лісника. Надія плаче.
 Штора-занавіска заслоняється. На дорозі з'яв-
 ляється Міщанка, насупроти неї виходить Дів-
 чина-прибиральниця з дровами і ягодами.

МІЩАНКА : Драстуйте!
 ДІВЧИНА : Здорові були.
 МІЩАНКА : Ти на базар?
 ДІВЧИНА : В навколишніх селах і ярмарки нема...
 МІЩАНКА : Тск ти сільська... А що несеш? Може, с що на продаж?
 ДІВЧИНА : Ягоди с.
 МІЩАНКА : Я її без тебе давно купила!
 ДІВЧИНА : А я хіба набиваюся?
 МІЩАНКА : Ну, а масла?
 ДІВЧИНА : Корова з'їла...
 МІЩАНКА : От дурна корола!
 ДІВЧИНА : Колгоспна...
 МІЩАНКА : Хі-хі-хі... А ти з якого села?
 ДІВЧИНА : Із сусідського... З-під Києва.
 МІЩАНКА : Приятно! Так ви, значить, тоже русская!
 ДІВЧИНА : А ми ще в школі вчили, що Київ — це Україна.
 МІЩАНКА : Ну, это всё равно. Всё равно — русская. А може,
 гриби продаси? Покажи...
 ДІВЧИНА : Скільки за ці дасте?

МІЩАНКА : От дурне спрашуєш! Та в Києві за них і піврубля не дадуть! На двадцять копійок.

ДІВЧИНА : Ні, задешево.

МІЩАНКА : Ну — тридцять. Крайня ціна! Що ж ти собі думаш! Ти ж їх дурно назбирала, а я — плачу гроші!

ДІВЧИНА : Мені треба йти. Беріть! — (відає Мішанці й одержує плату).

МІЩАНКА : Ну, ясно і понятно. Це ж усьо равно... Тридцять копійок — що ти думаш!

ДІВЧИНА : До побачення.

Дівчина-прибиральниця виходить.

ЯВА 6.

МІЩАНКА : До по-о-обачення... до побачен-и-ня... Ти й скажи по-людськи: до свіданія! А вона — до побачення! От упертий народ!

ЯВА 7.

З хати виходить Професор.

ПРОФЕСОР : О! Може б ви лгід продали?

МІЩАНКА : Как же! Я ж грибочків вам принесла. Немає ягодок, уже й сезон не той. Грибків, грибків... (Про себе): Це якийсь дачник!...

ПРОФЕСОР : Гарзд. Куплю.

МІЩАНКА : А лкже, вам же несла! Як з вас — два рублі. Це як з рідного брата!

(Професор бере гриби і розплечується).

О, от і видно зразу учону людину! До свіданіє!...

ПРОФЕСОР : До побачення.

МІЩАНКА (виходячи): Фу! І цей, учоний же видно, і він каже — до побачення...

ПРОФЕСОР : До чого тут «учоний»? До грибів?... (Сміється). Для такої напевно ніякого ученого світу не існує...

ЯВА 8.

Порожньо. Голоси. З'являється Лоза із вродливою Любою — донькою.

ЛОЗА : Не плач уже... Он птиці як співають!...

ЛЮБА : Я може того й плачу. Я ж людина... а їм — краще.

ЛОЗА (спинившись): Любо! Подумай тільки: всі ж загинемо! І ти, і я, і Ганна...

ЛЮБА : Йй, бідній, і так уже не встати...

ЛОЗА : Виздоровіє! Побачиш! А так — всі загинемо, всі. Ось гроші для Ганни... Слідчий... Загинемо, не можна! Слід-

чий дав для Ганни, і ще, казав, дасть. І казав, що нічого Надії не буде, як прийде сама. А може, вони ще й поженяться?... Тільки треба, щоб сама прийшла і заявила слідчому, що помилилась...

- ЛЮБА : Заявити, що любить!.. Ні, не заявить, тату, не така.
- ЛОЗА : Я їй сам скажу, ублагаю! Боже, чи я знаю, як краще?... Ні, таки шукаймо! Шукаймо Надію, бо все згубимо. Тобі дадуть гарну роботу. А так, подумай: государство — проти нас! Государство — проти Лози...
- ЛЮБА : Дурно шукаємо. Вона — в Азію, або на Донбас...
- ЛОЗА : Ходімо. Не можна в Азію! Вона в Азію, а ми — в Сибір!
- ЛЮБА : Ти й себе, тату, мордусш, і мене. Хіба ж це життя? Хай і в Сибір! Хоч бригадирів може не чути.
- ЛОЗА : Молода ти, не розумієш... Не думай, Любо, що я... Я ж батько! Дивись, ось гроші...
- ЛЮБА : Відречіться.
- ЛОЗА : Від грошей? А для Ганни ж...
- ЛЮБА : Від Надії.
- ЛОЗА : Як?! Не відречусь! Вона моя кров!... Вона може тут, у Лісника... Дивись, щоб не думала: ось гроші від слідчого! Дивись — (роздирає їх на шматки, розкидає). Я не продаю дочки, я — рятую. І тебе, і всіх нас!...
- ЛЮБА : Не треба так, заспокойтеся, тату. Я вже не плачу.

ЯВА 9.

Ті ж і Лісник.

- ЛІСНИК : Чого це ви?...
- ЛОЗА (до Люби): Знайти!
- ЛІСНИК : Не розумію... Добрідень.
- ЛОЗА : Обходили все село.
- ЛЮБА : Шукаємо Надію...
- ЛІСНИК : Де ж Надія?
- ЛОЗА : Хіба ж її тут не було?
- ЛІСНИК : Що трапилось?
Чудні якись ви, Лбзо.
- ЛОЗА : Чудний? Дурний я,
Одурів зовсім!

З хати вийшов Професор.

ЯВА 10.

- ПРОФЕСОР: Яка велика тут метаморфоза:
Із тиші — буря!...
- ЛІСНИК : Правда. В лісі цім
Таке буває. Та сьогодні — тихо.
- ЛОЗА : Ну, де ж її шукати? Де знайти?
- ЛЮБА : Ви, тату, не тривожтеся. По лиху,
Не по Надію ми наважились йти.

- ЛОЗА : Мовчи... всі підемо шукати!
 ЛІСНИК : А як не знайдете?
 ЛОЗА : То знайдуть нас!
 ЛЮВА : Знайти Надію тяжко, тату.
 Ходімо в Дарницю.
 ЛОЗА : Пішли!
 ЛІСНИК : У добрий час!
 Але даремно, ой даремно, Лозо,
 Ви так взялися на свою дочку!...
 ЛОЗА : Та це для неї ж!
 ПРОФЕСОР: Так... метаморфоза,
 Яку і сам...
 (Глянув на Лісничого)
 Якої ще не бачив на віку.
 ЛІСНИК : Не бачили? Щасливі люди!
 Ваш кабінет — то справді інша сторона.
 ЛОЗА : Ходімо ж, дочко, ще шукати.
 ЛЮВА : Будем...

ЯВА 11.

Раптом Лоза побачив у вікні Надію.

- ЛОЗА : Там! Вона! Вона!...
 — Заслона рвучко падає —

КАРТИНА ТРЕТЯ

Декорація незмінна: узлісся,
 хата Лісника.

ЯВА 1.

Надія біля хати. Лісничий
 з'являється у вікні.

- ЛІСНИК : Надіє, обережніше, будь ласка.
 Всього чекати можна з цих боліт.
 НАДІЯ : Повірте — це все неначе казка...
 ЛІСНИК : Ця казка кажесться вже добрих триста літ!

Лісник зникає.

- НАДІЯ : Така дорога — і нема дороги.
 Набідувалась... училась... і ось
 Від азіята — в Азію прийшлось
 Втікати. Ти, немудрий батьку...

ЯВА 2.

Лісник виходить із хати.

- ЛІСНИК : Я другого
 Боюсь, хрищенце. Мені здалось,
 Що він, що й він... О, то страшно! Не смію...

Життя — мов склянку, на шматки... Дарма!

Ви — переможете, ви — молодість, Надіє.

НАДІЯ : Тих — я готова. А себе сама
Перемогти — боюся, що не зможу.
Люблю я тата... Де ж діватись, де?
Мій тато... Як мені він допоможе?...

ЛІСНИК (тихо): Коли і сам уже в Енкаведе...

НАДІЯ : Що? Поря...

ЯВА 3.

Раптом в'їздить на велосипеді студент Мовчан. Лісник шарпнув рукою в кущ — мигнула і зникла цівка прихованої рушниці.

МОВЧАН : Кого це? Добрий вечір!
Надіє, ти? На відпочинок? Ну?...

Надія плаче. Мовчан підходить до нареченої, цілує.

НАДІЯ : На відпочинок... Боже!

МОВЧАН : Дивні речі!
Чому рушниця?

ЛІСНИК : Граюсь у війну...
Допомагай, Мовчане. Зла година
Прийшла й по неї.

МОВЧАН : Що? З яких це пір?...

ЛІСНИК : Коли мовчати — піде в Сибір
Не лиш вона, а й ціла Україна.

МОВЧАН (до Надії): Оповідай. Я щойно з інституту...
Не ждав цього... Не вірю сам собі.

НАДІЯ : Не треба — згинеш. Краще вже отруту...

МОВЧАН : Отрута буде — тільки не тобі!
Що сталося?

Надія непритомніє. Мовчан відносить її в хату.

ЛІСНИК : Ідуть літа, і сивіє волосся...
Та ось нарешті і відплата є:
За десять літ уперше довелось
В чужому лісі — вартувать свос!

ЯВА 4.

Виходить Професор.

ПРОФЕСОР: Товаришу лісничий, що це знову?
Тут — мій студент...

ЛІСНИК : І ваш, і — мій...

ПРОФЕСОР (заперечливо): Ет-ет...

- ЛІСНИК : Ви вчили фізики, а я — любви.
Любити волю!
- ПРОФЕСОР: Теж предмет.
- ЛІСНИК : Хоч непоплатний...
- ПРОФЕСОР: Згоджуюсь — великий.
- ЛІСНИК : Дозвольте, лісникові професора повчить:
Щоб і на себе не накликає лиха,
Попробуйте у хаті відпочити.
- ПРОФЕСОР: А... Розумію. Безперечно, згода.
І за турботу дякую. Однак...
- ЛІСНИК : Пояснення? Вам трапилась нагода
Побачити на нас націлений кулак.
- ПРОФЕСОР: Ну, слухайте ж! Вже бачив — до звірів!
- ЛІСНИК : Як? Все із книг?
- ПРОФЕСОР: О, ні, не все із книг:
Закони фізики я вчив по руху криг
Недавно в найглухішому Сибірі...
Добраніч вам. Я завтра їду в Київ.
- ЛІСНИК : Можливо, й краще.
- ПРОФЕСОР: Вуде краще так.
Коли б щось сталося — не спіллений кулак
Мені загрозить, а петля на шию.

ЯВА 5.

Професор іде в хату, гасне вікно.
Лісник поглядає на шлях.

- ЛІСНИК : Хрищенце, перевіряй тепер
Свою любов. Та й я побачу,
Чи ще любов живе в Уесесер?
Чи ще в лісах свячені є ножі,
Чи ми — лиш степ без краю і межі?

ЯВА 6.

З хати виходить Мовчан.

- ЛІСНИК : Нікого. Як Надія?
- МОВЧАН : Плаче...
- ЛІСНИК : Плаче?
Не до лица.
- МОВЧАН : От сволочи!
- ЛІСНИК : Навкруг.
І заприміть: як важко розпізнати,
Хто ворог твій, і хто — найкращий друг.
То твій професор?
- МОВЧАН : Хто?
- ЛІСНИК : Мій дачник... В хаті.
- МОВЧАН : Не бачив.
Далі?

- ЛІСНИК : Далі — тільки ти.
У Києві — асфальтові дороги,
Слідів не видно...
- МОВЧАН : Там також дроти...
Сховасмося!
- ЛІСНИК : Учися у старого.
- МОВЧАН : Ну, прощавайте.
Зорі вже зійшли...
У Києві ми будемо до світу.
Підкочус велосипеда під
хату, по Надію.
І цим поділимось...
- ЛІСНИК : Діли, синок, діли...
- МОВЧАН : Коли ж біда: нема чого ділити...
Навідаюсь на тижні...

ЯВА 7.

З-за дерев з'являється Енкаведист II,
за ним Енкаведист I. Потім Лоза і Люба.

- ЕНК. II : Стій!
- ЛІСНИК (спокійно): Чого?

Мовчан вбігає в хату.

- ЕНК. II : Стій! Стій! Стріляю!
- ЛІСНИК : Е, про це не кажуть!
Вихоплює рушницю з-за куща, стріляє.
Поранив Енкаведиста II.

ЯВА 8.

З хати вибігає Мовчан з Надією.

- МОВЧАН (подаючи велосипеда): Втікай, Надіє!
- НАДІЯ : Батько мій!...
- МОВЧАН : Бігом! Хутчіше!
- НАДІЯ : Вів...

Мовчан бере Надію за руку і обидвоє
зникають, залишивши велосипеда.

- ЛІСНИК : А я — ще раз »промажу«!
Стріляє ще раз і зникає в кущах.

ЯВА 9.

- ЛОЗА (кричить): Надіє!
- ЛЮБА : Зникла.
- ЕНК. I : Ні! Лови, лови!

Випихає Лозу за ріг хати. Постріл.
Лоза і Енкаведист I підніються назад.

ЕНК. II (поранений): Води...

ЕНК. I : По воду!

ЛЮБА (йде в хату): Вже й по хрест не пізно...

Виносить кухоль води.

ЛОЗА : Дочка, моя дочка!...

ЛЮБА (хотіла напоїти Енкавед. II): Помер...

ЕНК. I : Помер! Сволочі! Контрреволюціонерка! Бандітка!

Підбігає до залишеного велосипеда.

Яка марка? «Лот-велоч... А, це закордонний! Шпитунка! Товаришу Лоза, залишайтесь тут і чекайте мого повідомлення, а я побіжу у відділ. Ви чесно нас привели. Чи, може, вели на засідку? Ні, підеш зі мною! А ти? (До Люби) — Тобі добру роботу дамо. В ресторані будеш, у Києві!... (Раптом кричить): — Руки вгору! Ще один!

ЯВА 10.

З хати виходить Професор, вдаючи сонного.

ПРОФЕСОР: Що сталося? Я думав, що це хтось на поливанні...

ЕНК. I : Ти хто?

ПРОФЕСОР: Професор Київського університету, фізик. У відпустці.

ЕНК. I : Ви знаєте людей, що тут були?

ПРОФЕСОР: Що? Я у відпустці. Я ще навіть із господарем не встиг познайомитися.

ЕНК. I (іронічно): Познайомимось... познайомимось... Бачиш? — (показує на вбитого Енкаведиста II).

ПРОФЕСОР: Дозвольте мені відійти. Не можу дивитись на мертвих.

ЕНК. I : Це надивишся. Отже — хто ти? Пашпорт!

Переглядає пашпорт Професора.

Угу, угу... Професор фізики... Дурниця! Тут убивство, а не інститут! Арешт! Лоза, обшукай його!

ЛОЗА (падає на коліна): Змилюйтесь, змилюйтесь!... не підводяться руки!

— Заслона —

КАРТИНА ЧЕТВЕРТА

Пивна «Київ», у підвалі таємний центр НКВД. Крізь вікно видно грохи вулиці. Часом грає Балніст, потім — патефон.

ЯВА 1.

Дівчина I. Дівчина II і гарно вдягнена Люба — за окремими столиками. Дівчина I шепочеться з Мужчиною.

ЛЮБА (наспівуючи, напівп'яна):

...Нещасная доля
Із нелюбом жити.
Ох тяжко, ох важко
Із ним розмовляти.
Краще буду, мамо,
Повік дівувати...

ДІВЧ. II (сичить): Тоже мені дівчина знайшлася! Повік дівувати...

Баяність замовк. Грає патефон
дуже старого вальса.

ДІВЧ. I (до Мужчини): Чусте? Як гарно звучить... На сопках Манджу-
рії... Ах, колись напевно чудово було! Офіцери, погони!...
Погончики були, кокардочки...

МУЖЧИНА: Не згадуй!... Я ж і сам носив...

(П'є налиту Дівч. I. чарку).

ДІВЧ. I : Та що ви? Ви пам'ятаєте ті золоті часи?

МУЖЧИНА: Ти молокососка... Я в Чорній сотні, знаєш... Погончікі!...
Тут жидюг нет? Ти знаєш, я їм глотки передавлював...

Цілує Дівчину I.

ДІВЧ. I : Випиймо ж за прекрасне минуле!

МУЖЧИНА: Жидкам, головки... отак, отак! — (крутить руками).
Отак... Ех, був Микола дурачок — була булка п'ятачок!
Оце вся моя формула. (П'яніє): І знаєш ти, молокососка...
Погонкіки отут, у Києві. Погончікі на тобі! Смірна! Росія
— вперьод, хахли й жиди — в сторону! Три збоку —
ваших нет... А потім пішов у церкву, помолився — і
ввесь гріх із тебе! Чистий, як оця чарка! — (Дівчина I
доливає) — Я тоді служив атечеству...

ДІВЧ. I : А тепер?

МУЖЧИНА: Бей жидов — спасай Расею! — (сміється).

ДІВЧ. I : Пробач, я зараз...

Виходить у сусідню кімнату.

ДІВЧ. II : Любко, вже пізно, спати пора.

ЛЮБА : Голова болить. Скоро день. А, чорт з ним! Впію —
полегшає.

ДІВЧ. II : Менше пий!

ЯВА 2.

Входить Дівчина I з Енкаведистом у цивільному. Він
підходить до Мужчини.

ЕНКАВЕД. : Марш!

МУЖЧИНА: Марш?! — (До Баяніста): — Марш! Грай марш! Чусті!

ЕНКАВЕД. (кричить): Ні, ні! Ти марш! Наволоч білогвардійська!

МУЖЧИНА: Я? Я п'яний... Остав мене. А де молокососка? Я марш...
Енкаведист виштовхус у двері Мужчину.

ЯВА 3.

Дівчина I, Дівчина II і Люба.

- ДІВЧ. II : Ну, ти ще два карбованці заробила!
ДІВЧ. I : Ша! Я ще й орден зароблю. Я в партію завтра вступаю.
Да, да, в партію.
ЛЮБА : Ех, скучно! Людей немає... Погуляти нема з ким.
ДІВЧ. I : Ми на праці, а не на гульні! Вудь ласка, не забувай.
Люба! Ми — на великій відповідальній праці!
ЛЮБА : Я ж працюю, що хочеш? Як працювати, коли цю пивну
вже десятою дорогою всі обходять? Мабуть, почули люди,
яка тут горілка...
ДІВЧ. II : Переноситься треба...
ДІВЧ. I : Це справа начальника. Я докладу.
ЛЮБА : Скучно. Постав патефон. — (Ставить сама якусь сумну
платівку). Ех, бандіт не бандіт, аби хто зайшов! Здуріть
можна... Молоденького б...
ДІВЧ. II : Вери! Он, дивись, е! Посміхайся, скоріше!

ЯВА 4.

У відчинених дверях видно Лозу.

Потім він входить у Пивну.

- ЛОЗА : Добрий вечір.
ДІВЧ. II : Вери, або я візьму...
ЛЮБА : Замовч! Це мій батько.
ЛОЗА : Любочко, так ти тут? Відпочиваш? Багато людей? Важко
мити посуд? Розповідай. А я сюди випадково, в сусідній
будинок одного відводив...
ЛЮБА (наливає батькові чарку, п'ють):
Відпочиваю... Мисок я не ношу, от що... Добре мені тут!
Ох добре...
ЛОЗА : Вачиш, Любо, от і добре. Нам так написано... А то б...

ЯВА 5.

З бічних дверей Енкаведист у цивільному
виводить Мужчину. Звертається до Лози.

- ЕНКАВЕД. : Відведи негайно. Знасш?
ЛОЗА : Знаю. Любо, будь здорова...
ЛЮБА : Ще покищо ніби здорова...
Лоза виводить Мужчину, рука в кишені,
з пістолем.
ДІВЧ. II : А я думала, ти цього підчепиш... Справді скучно.
ДІВЧ. I : Той? Той сам тебе зловить! То...
ЛЮБА : Я йду спати, годі.
ДІВЧ. II : Дивись! Ще хтось їде...

ЯВА 6.

Крізь вікно видно Лісника.

ЛЮБА : А... Добре! — (Пізнає Лісника) — Ні, ні, то якийсь із села, то ніщо.

ДІВЧ. I : Я його покличу... Хай заходить... Чого б він після півночі тут шлявся?...

ЛЮБА : Пощо таке кликати? То — ніщо.

Лісник пізнав Любу і заходить сам.

ЛІСНИК : О, ти тут тепер?... А я дивлюсь — пізнаю і не пізнаю. Як живем, Любо?

ЛЮБА (тихо): Втікайте...

ДІВЧ. I (дивиться непомітно на фото, яке витягнула з торбинки):
Невже це той?...

ЛІСНИК : Як кажеш?... А я не пізнав — багатою будеш.

ЛЮБА (голосніше): Втікайте!

ДІВЧ. I (кричить): Врґа!

Кидається на Лісника, йї на допомогу вибігає Енкаведист у цивільному. Б'є Лісника ручкою нагана, затягає в кімнату, де зникають Дівчина I і Дівчина II.

ЯВА 7.

Люба сама, схоплюється, схвильовано підходить до Баяніста.

ЛЮБА : Ти сліпий. Може й добре. — (Йде до вікна) — Добудувались комунізму — краще бути сліпому. А хіба це все до мене стосується? Хіба я живу?

Раптом побачила крізь вікно сестру Надію, яка чекає Лісника. Мало не скрикує:

Надя, Надічка! Втікай, втікай, Надічко!

ЯВА 8.

Надія наблизилась до вікна.

НАДІЯ : Сестро, ти? Так пізно, тут?

ЛЮБА : Не зви мене сестрою. Втікай!...

НАДІЯ : Тоді й ти втікай!

ЛЮБА : Куди?

НАДІЯ : На волю.

ЛЮБА : Ніде її немає... волі.

НАДІЯ : Любо, є воля — втікаймо! Де Лісник?

ЛЮБА : Тут, в Енкаведе... І я втікала, Надіє, — від Сибіру. І ось сюди потрапила.

НАДІЯ : А батько наш?

ЛЮБА : Теж тут, на моїй »волі«...

НАДІЯ : Ловить?

ЛЮБА : Во сам спіймався.

НАДІЯ : І ти спіймалася, Любо. Втікаймо ж!...
 ЛЮБА : Ха!... Мені вже немає дороги. Я — пропаша, розумієш?
 Я — вулична!

ЯВА 9.

З темної кімнати чути зойк Лісника.
 Виходять Дівчина I і II. Надія зникає.

ДІВЧ. I (до Люби): Що, тобі повітря захотілося?
 ЛЮБА : Смердить контрреволюцією...
 ДІВЧ. II (гістерично): Ха-ха-ха! Здорово! Стьопка їх всіх проветрїт!
 ДІВЧ. I : А я ледве по фото епізнала. Вільше носом почула, як пізнала.
 ДІВЧ. II : Тебе приймуть у партію. Обізательньо. Це ж петлюровець!
 — За нього ж — тисячу!
 ДІВЧ. I : А було п'ятсот.
 ДІВЧ. II : Петлюрівська ціна росте... — (До Люби): — А ти чого замовкла? Заздриш?
 ЛЮБА : Я сонна, остав мене. Годі.
 ДІВЧ. I : Ні, ще треба за сьогодні рапорт здати. — (До Баяніста):
 Ти! Грай! Веселі!

Баяніст грає.

ДІВЧ. II : Є чого веселиться — урожайний день! Обізательньо!
 ЛЮБА (п'є чарку): Так, веселі і обізательньо!

П'яно кружляє між порожніми столиками,
 наспівуючи: «Живем ми весело сьогодні».
 Натикається на Лозу, що звійшов потихе-
 ньку і з жалем дивиться на доньку.

ЯВА 10.

ЛОЗА : Любов! Що ти!
 ЛЮБА : Це ти, знову тут? Танцюймо, батьку!
 ЛОЗА : Ти збожеволіла? Стій!
 ЛЮБА : Танцюю! Нема ж хлопців — сама контрреволюція! От і танцюю сама...

Безсило опускається на стілець, Лоза
 схиляється над нею.

ЯВА 11.

З темної кімнати виходить, причинивши
 двері, Енкаведист у цивільному. До Дів-
 чини I:

ЕНКВ. : Приготуй рапорт.
 ДІВЧ. I : Єсть.
 ЕНКВ. : І подай заяву в партію.
 ДІВЧ. I : Єсть, товаришу начальник.

ЕНКВ. (до Люби): А ти — п'яна? Забороняю напиватись! Спати!
 ЛЮБА : Я не п'яна... (До батька): Лісник тут...
 ЕНКВ. : Прекратіть! — (До Лози): Зроблено?
 ЛОЗА : Відвів.
 ЕНКВ. : Не втівав?
 ЛОЗА : І не втечє!
 ЕНКВ. : Правильно. Від диктатури пролетаріату — не втечє! —
 (Урочисто): Дивись, товаришу чекіст! — (Рвучко відчиняє
 тасмні двері: в них стоїть Лісник).

ЯВА 12.

Тіж і Лісник.

ЕНКВ. (до Лози): Пізнаєш?
 ЛОЗА (опановуючи себе): Знаю... Ага, спіймався нагрешті!
 ЛІСНИК : Так, Лозо. Але не добровільно. Хто з нас спіймався?...
 ЛОЗА : Хто?
 ЛІСНИК : Ви, Лозо. Самі себе спіймали. І Любу...
 ЛОЗА (кричить): Ти, зраднику рабоче-крестянської власті, спіймався!
 Ти спіймався!
 ЕНКВ. (до Лісника): Замовкни — стріляю!
 ЛІСНИК : Стріляй!

ЯВА 13.

Енкаведист у цивільному, Дівчина I і II виходять. Зі собою беруть Лісника. Лоза залишився з донькою.

ЛОЗА : Я сам себе вціймав... Правда, тяжка, смертельна. — (До Люби): Дочко, йди до мене! Любко! Не пий так... Ти п'яна?

ЯВА 14.

Голосний, нервовий стукіт у двері Пивної. Лоза відчиняє. Вбігає зденерований енкаведист.

ЕНКВ. : То ти, Лоза! Тут тільки свої?
 ЛОЗА : Так, товаришу начальник.
 ЕНКВ. : А той?... — (показує рукою на Балніста).
 ЛОЗА : Сліпий, я виведу...

Бере за руку Балніста. В той час із тасмної кімнати виходить Енкаведист у цивільному, Дівчина I і II. У дверях знову появляється Лісник, тримається рукою за плече.

ЕНКАВЕДИСТ ПРИБУЛИЙ: Тут самі свої?
 ЕНКАВЕДИСТ У ЦИВІЛ. : Свої. Говори.
 ЕНКАВЕДИСТ ПРИБУЛИЙ: (побачивши Лісника): А той?...

ЕНКАВЕДИСТ У ЦИВІЛ. : Той уже не рахується, завтра... (кашлянув). Яка у тебе новина? Докладій!

ЕНКАВЕДИСТ ПРИБУЛИЙ: Дуже секретна. Увага: Годину тому фашистська Німеччина без оголошення війни напала на Союзський Союз!

ЛІСНИК (кинувся до вихідних дверей): Годину тому Советський Союз напав на безборонну людину! (Хоче втікати, але куля Енкаведиста наздоганяє його і Лісник паде мертвий).

ЛОЗА : Мертвий!

ЛЮБА : Хто мертвий? Хто?

Чути виття бомб і гуркіт бомбардування.

ЕНКАВЕДИСТ ПРИБУЛИЙ (панічно): Німці бомбардують Київ!

Енкаведисти, Дівчина I і II злякано припадають до стін. Лоза хреститься. Люба п'яно, напівбожевільно сміється.

— Заслона —

(Закінчення в наступ. числі)

ЧИТАЙТЕ — ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ТИЖНЕВИК

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ»

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — орган української самостійницької думки та речник українського визвольного руху. Він подає правдиві інформації про події на українських землях, а також приносить обширні відомості про міжнародні події, наслідуючи й коментуючи їх в дузі інтересів української справи.

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» речено дискутує й роз'яснює всі суспільні, політичні й культурні питання української еміграції й постійно містить хроніку українського життя з усіх закутків світу.

«ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ» — це універсальний часопис української еміграції в усіх країнах поселення, що повинен знайти в руках кожного відомого українця, якому доля нашої Батьківщини не байдужа. Передплату у Великій Британії приймає:

Українська Видавнича Спілка
237, Liverpool Rd.,
London, N. 1.

Адреса Видавництва:

Verlag Schlach Peremohy
München 8, Zeppelinstr. 67
Germany

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Велика Британія

Листа ч. 690 (Бристоль). Жертвували: М. Вінчур — 10 ш.; по 5 ш. — Голубицький, І. Андрусак, Матвій, Мацелко, Николишин; по 4 ш. — Стадник, Дереш.

Листа ч. 681 (Данді). Жертвували: Д. Прокопів — 10 ш.; по 2 ш. 6 п. — Н. Самилук, В. Корч, Л. Ковальчук, І. Данилишин, Остапчук; по 2 ш. — Д. Смолій, І. Лисович, В. Когут.

Листа ч. 688 (Канок). Жертвували: по 5 ш. — М. Граб, І. Лац.

Листа ч. 701 (Ліккестер). Жертвували: Е. Степанок — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Гринів, І. Гнида; по 2 ш. — В. Гром'як, О. Козачок, Д. Стрихарчук.

Листа ч. 951 (Гул). Жертвували: Т. Комуницький — 5 ш.; по 4 ш. — П. Бурлак, В. Бурбела, Г. Федорчук, Т. Медвідь, І. Савушак; В. Гренда — 3 ш. 6 п.; по 2 ш. 6 п. — Я. Римчук, І. Петруняк; О. Куць — 2 ш.

Листа ч. 2406 (Сляв). Жертвували: М. Кінаш — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Гивель, Е. Плекан, І. Федюк, І. Наконечний, М. Луців, І. Колесник, С. Криворучка; по 2 ш. — В. Кінашук, І. Кавич.

Листа ч. 2408 (Гай Вікомб). Жертвували: по 10 ш. — В. Кухарський, Т. Козак, П. Кліса; М. Дуркаш — 5 ш.; І. Федаш — 3 ш. 6 п.; В. Бабінський — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Г. Іванишин, М. Волос, І. Довбуш, І. Зайшлий, М. Гасин, П. Верний, В. Гапій, П. Захарчук.

Листа ч. 2409 (Сляв). Жертвували: М. Ткачук — 2 ш. 6 п.; П. Преснер — 2 ш.

Листа ч. 2410 (Сляв). Жертвували: П. Ясиновський — 7 ш.; по 5 ш. — Т. Лесів, І. Куцек; А. Станфорд 4 ш.; по 3 ш. — С. Хоменко, В. Чубенко, М. Кокорудза; по 2 ш. 6 п. — А. Нечипір, І. Коваль, М. Ватаманюк, М. Глуханюк, М. Бомок, П. Грабовський, С. Крупа, М. Луців, І. Шпак, Семаковський, М. Захаревич, П. Росник, Д. Марушак, А. Качмарський,

Р. Кривуцький; по 2 ш. — А. Титрук, Мурашук, Никоненко, Паді (ірландець).

Листа ч. 2414 (Сиденгерст). Жертвували: по 10 ш. — Г. Чекавський, І. Мацуцький, В. Малько.

Листа ч. 2498 (Сканторп). Жертвували: по 5 ш. — І. Гринак, І. Шмагай, П. Романів, Б. Нестор, Т. Снігур, А. Мицик, В. Тирик, І. Наконечний; по 3 ш. — М. Ляшук, О. Пруцик; по 2 ш. 6 п. — В. Муляк, О. Пиглюк, Д. Тараняк, М. Юркевич, С. Вулка, М. Знак, Т. Венгриноук, П. Крохмаль, А. Остапів, С. Скибіцький; по 2 ш. — Р. Малицька, М. Павлишин, В. Ерстинок, І. Польовий, І. Дуді, Предко.

Листа ч. 2499 (Брігг). Жертвували: по 5 ш. — В. Гладкий, Л. Лапчинський; О. Белей — 2 ш. 6 п.; по 2 ш. — І. Табака, Н. Табака.

Листа ч. 2501 (Гул). Жертвували: В. Дяк — 5 ш.; В. Гренда — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — Т. Комуницький, І. Петруняк, В. Гальма, Т. Федорчук, І. Савушак, В. Бурбела; Д. Ремарук — 2 ш.

Листа ч. 2511 (Ковентрі). Жертвували: Ф. Гришка — 10 ш.; О. Варський — 5 ш.; І. Патра — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — С. Гарасимович, С. Ярецький, І. Гобанович, В. Гаджула, І. Вігун, Т. Танасійчук, В. Невідомий, В. Андрушко; Я. Прокопів — 5 ш.

Листа ч. 2512 (Ковентрі). Жертвували: Лука Демчук — 1 фунт; по 10 ш. — Р. Дергалло, І. Вербицький, М. Пантела, А. Шафранський, Г. Мичка; по 5 ш. — Т. Іванців, П. Куницький, Р. Вишинський, Ю. Мандзюк; М. Карач — 4 ш.; Т. Дражньовський — 3 ш.; Жданович — 2 ш. 6 п.

Листа ч. 2513 (Ковентрі). Жертвували: І. Максимів — 10 ш.; по 5 ш. — І. Космірак, Г. Сивич, С. Рибак — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. —

В. Деркач, І. Космірак, П. Гаврилів, Я. Дунець, В. Відзак, І. Лучків, Г. Герилюк, С. Сенів, М. Василівський, С. Клюк.

Листа ч. 2515 (Ковентрі). Жертували: по 5 ш. — С. Скалецький, В. Ванчарський; В. Скочипець — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — С. Джердж, М. Зеліх, А. Бучій, І. Туркалевич, І. Грицюк, В. Грис, Т. Климшини; Ю. Гринішак — 2 ш.

Листа ч. 2516 (Ковентрі). Жертували: В. Пузак — 10 ш.; по 5 ш. — С. Андрушків, М. Лесів, В. Павлів, Г. Семенчук; П. Дюк — 4 ш.; М. Фляк — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Люк, Я. Масляк, І. Гора, Ваврик, Пелех.

Листа ч. 2517 (Ковентрі). Жертували: І. Глодан — 10 ш.; по 5 ш. — Ф. Петрів, М. Піскович, І. Гресько; П. Піскович — 4 ш.; С. Савчук — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Вагира, П. Левицький, І. Старчак, І. Романович; В. Калішун — 2 ш.

Листа ч. 2518 (Ковентрі). Жертували: по 10 ш. — О. Красій, І. Дутка; по 5 ш. — М. С., С. Т., О. Мікицей, С. Будний, Г. Максимів, М. Костюк, М. Делус, С. Коpecький, О. Дзидзан, М. Добрянський, С. Собацук, С. Дуркалець; по 4 ш. — І. Фаль, Д. Явдошак; по 3 ш. — С. Боянівка, М. Гриньків, О. Дюдюк, Я. Михайлишини; по 2 ш. 6 п. — І. Лицишини, О. Гнатів, М. Наконечний, І. Депутат, І. Дзидза, В. Шкатуляк, С. Демчинський, Комірак, Д. Білецький, В. Тиміський, І. Ярчак, Н. Колосимський, С. Фежук; по 2 ш. — О. Яковина, С. Меуш, М. Пігуляк, Д. Данчук.

Листа ч. 2520 (Ковентрі). Жертували: І. Фіалкович — 1 фунт; Н. Карач — 10 ш.; по 5 ш. — М. Добрянський, І. Галик, О. Березинський; С. Собацук, М. Пісковий, І. Гінда; по 2 ш. 6 п. — П. Ватраль, В. Гунька, Л. Мітрофанюк, Я. Дунець, О. Мікицей, І. Шогань, Ф. Танасійчук, Остафійчук, І. Дробик, О. Вітін, М. Василівський, М. Симица, І. Лучків, В. Новосад, Ф. Івасечко, Р. Сенів, Проць, В. Мулик, О. Костів; по 2 ш. — М. Меленів, С. Завальський, М. Руцак, Лучинський, С. Рибак, В. Цанар, П. Левицький,

Д. Кузинич, С. Куперський, О. Тимочко, Д. Парадний.

Листа ч. 2586 (Рочдейль). Жертували: М. Миколишин — 2 фунти; по 1 фунт. — В. Періг, В. Качуровський; П. Кравець — 10 ш.; М. Паска — 5 ш.; по 2 ш. 6 п. — В. Дорош, Ментух; Жемчук — 2 ш.

Листа ч. 2602 (Стокпорт). Жертували: М. Яцків — 10 ш.; по 3 ш. — В. Цимбалістий, З. Ковальчук; по 2 ш. 6 п. — Т. Гнилиця, С. П., Т. Крет, С. Усик, В. Бек, В. Терешук.

Листа ч. 2526 (Бірінггем). Жертували: І. Федішин — 10 ш.; по 5 ш. — В. Сопель, І. Пелех, М. Ховзун; по 4 ш. — А. Саварин, Т. Махура; по 2 ш. 6 п. — І. Бринявський, М. Возивода, Т. Тарас, С. Лаврик, М. Кашуба, Д. Кулиба, П. Н., С. Фурман, С. Мартин, Н. Фурман, С. Ковальчук, В. Ковальчук, П. Кухар, В. Загайкевич, М. Павлюк, І. Іванків, Голубіцький; по 2 ш. — М. Беднарський, М. Бучма, Ф. Мазурик, І. Ласковий, Д. Шутень, М. Лгайла, М. Петрів, М. Пилишчак, М. Іваніцький, В. Татарчук, Г. Малиновський, Давида, А. Мороз.

Листа ч. 2527 (Бірінггем). Жертували: О. Хмільовський — 10 ш.; Д. Максимюк — 5 ш.; М. Симак — 2 ш. 6 п.; М. Дмитрик — 2 ш.

Листа ч. 2603 (Стокпорт). Жертували: по 5 ш. — М. Короліш, П. Боднар, В. Наворинський, О. Федаш; по 4 ш. — П. Задорожний, В. Борута; по 3 ш. — В. Павлишин, М. Маланчук; по 2 ш. 6 п. — П. Сліпський, Г. Савка, К. Хомяк, В. Таньчук, В. Пилтьованій, Мазур.

США

Листа ч. 598 (Палатайн). Жертували: по 2 дол. — О. Васьків, Ф. Семшини, М. Тихий.

Листа ч. 1211 (Нью-Йорк). Жертували: М. Береза — 5 дол.; по 2 дол. — А. Ясний, М. Слимснич, В. Аврамюк, І. Підгасцький, О. Галатин, В. Никифорок.

Листа ч. 1232 (Ньюарк). Жертували: Ганна Ярчо — 2 дол.; М. Почтар — 3 дол.

Листа ч. 1237 (Картерет). Жертвували: по 1 дол. — І. Глушак, М. Дреботій, В. Смятляга, С. Ковнів, В. Дитиняк, О. Глушик, Я. Зубенко, Д. Сенюк, С. Гринишин, С. Тройчик, М. Юшак, А. Кіндзерський, І. Петришин.

Листа ч. 1265 (Філядельфія). Жертвували: по 2 дол. — Т. Івасів, Б. Казанівський, В. Федівів, Ю. Гончаренко; по 1 дол. — Д. Брикович, О. Селезінка, М. Мч..., І. Скальчук, М. Івасів, М. Кушнір, М. Прис..., Т. Галушак, Б. Кульчицький.

Листа ч. 1289 (Парма). Жертвували: по 2 дол. — В. Лаврів, А. Молинь; по 1 дол. — В. Дорошук, С. Юрків, В. Струх.

Листа ч. 1306 (Бронкс). Жертвували: П. Микитин — 3 дол.; по 2 дол. — Б. Стеців, М. Ступка, О. Шалай, П. Наконечний, М. Гонко; по 1 дол. — П. Яворський, Гнат Юрій.

Листа ч. 1315 (Трентон). Жертвували: С. Білик — 3 дол.; по 2 дол. — І. Понятишин, І. Галик, М. Шевича; по 1 дол. — М. Кузів, З. Федорович, Максимів, М. Гуль, В. Швек, М. Головач, М. Зрада, М. Осєда, Галайдіда, А. Виноградний, І. Кулій, Г. Гшушок, П. Мазурек, І. Фурик, С. Саган, Флют, М. Дзюбас; по 50 цен. — Пиль, Шимкевич.

Листа ч. 1318 (Філядельфія). Жертвували: Теодор Рак — 3 дол.; І. Дашківський — 2 дол.; по 1 дол. — Я. Колодій, В. Варварин, Я. Пачкан, П. Печув, Г..., М. К.

Листа ч. 1329 (Бруклін). Жертвували: по 2 дол. — В. С., Т. Барабан; по 1 дол. — І. Макар, Д. Досяк, Я. З., М. К., В. Бабський, В. Траць, М. Матійцл, М. Волосянський, І. Бульба, М. Кунька, П. Цюпа, В. Костик, М. Кузик, М. Лґба, О. Качмарський, Бабухівський, О. Рибінький, В. Волошиневич, І. Самокішин, В. Яцко; І. Кушнір — 50 цент.

Листа ч. 1334 (Мічиган). Жертвували: по 1 дол. — С. Стефанів, І. Вартків, Микола К..., Василь Салія.

Австралія

Листа ч. 2015 (Сидней). Жертвували: по 10 ш. — І. Атаманюк, В. Мельничук, М. Кулик, С. Лісовець; по 5 ш. — В. Сушко, Гузійчук.

Листа ч. 2038 (Мелборн). Жертвували: по 1 фунтові — С. Грещів, Д. Сенік, М. Ільчишин, І. Кришин, Б. Томкін; по 10 ш. — Н. Бобко, О. Вленчуків, В. Кучер, М. Сорока, Й. Поточний, В. Бутренко, Г. Цимбалюк, М. Мисаківич, В. Бен, М. Климко, В. Кравців, С. Шайнога, І. Соколовський, І. Брикар, М. Когут, Ю. Оринчак, Д. Якубляк, М. Кравець; по 6 ш. — Т. Рикевич, І. Дмитрів; по 5 ш. — М. Ярник, М. Іванець, М. Гушук, П. Гуштик, С. Лотоцький, П. Лґпан, П. Ружило, І. Березовський, М. Синишин; М. Васильчук — 4 ш.; В. Сагайдак — 3 ш.

Листа ч. 2129 (Дір Парк). Жертвували по 1 фунт. — П. Гундерук, М. Фелор, Н. Павліш, В. Альфавильський; по 10 ш. — В. Чеботарів, І. Ковпа, С. Залеський, Д. Орфіні, Ф. Бішко, В. Худак, Ю. Венгльовський; П. Книгінський — 6 ш.; В. Місюрак — 5 ш.; В. Назарчук — 4 ш.; Анна Томин — 2 ш.

Листа ч. 2142 (Мелборн). Жертвували: Теодозій Ляхович — 3 фунт; Д. Пронів — 1 фунт; по 10 ш. — В. Климів, Заваницький, В. Шемон, М. Погоп..., Гіжовський.

Листа ч. 2155 (Кройдон). Жертвували: по 10 ш. — Ірена Пеленська, В. Марушечко; по 5 ш. — В. Кр..., М. Олексин, Гутбайда.

Листа ч. 2162 (Банкстаун). Жертвували: К. Скибіцький — 1 фунт; по 10 ш. — П. Середюк, С. Марквич; Ю. Гордій — 2 ш.

Листа ч. 2164 (Влектовн). Жертвували: Н. З. — 1 фунт; М. Смолинєць — 10 ш.

Листа ч. 2165 (Саншайн). Жертвували: Л. Томин — 1 фунт; П. Поварчук — 11 ш.; по 10 ш. — Гелена Мис, М. Давидюк, В. Прокопів, М. Дутка; В. Левинська — 6 ш.; по 5 ш. — А. Пекар, Р. Нагірний, А. Вуд, С. Сантос, П. Демчук, І. Яворський, В. Савчак,

М. Ануляк; В. Яремяк — 3 ш.; по 2 ш. — Серіюжа, Тучинський.

Канада

Листа ч. 1377 (Кальгарі). Жертували: по 1 дол. — П. Гута, Н. Данилюк.

Листа ч. 1395 (Вінніпег). Жертували: по 1 долар — М. Ка., І. С., В. Е., С. Д., А. С., М. Х., С. Р.

Листа ч. 1450 (Піккерінг). Жертували: Ю. Шульга — 5 дол.; Л. Ш. — 2 дол.; В. Турік — 1 дол.

Листа ч. 2012 (Ванкувер). Жертували: по 2 дол. — І. Мельник, С. Збура.

Листа ч. 0604 (Монреал). Жертували: М. Лебедь — 3 дол.; по 1 долар — П. Осаківський, В. Андрусів, І. Вулка, І. Цейко, М. Фармус, М. Приступа.

Листа ч. 2240 (Монреал). Жертували: по 2 дол. — М. Фармус, М. Бернасюк, Е. Зайло, П. Гринаш; по 1 дол. — В. Свобода, П. Кінах, М. Петришин, Б. Парафанюк, П. Климчук, І. Хомяк, О. Сидор.

Австрія

Листа ч. 2303 (Куфштайн). Жертували: С. Драцицький — 50 шл.; по 10 шл. — С. Тихонюк, В. Яртем, І. Извоцок, Іванна Задорович, М. Олійник; Т. Лимар — 9 шл.; по 5 шл. — А. Яценко, П. Вовк, Галина Стельська.

Франція

Листа ч. 2353 (Париж). Жертували: Т. Шаваровський — 1.000 фр.; по 500 фр. — Т. Пастернак, І. Малець, П. Зелений; М. Гац — 300 фр.; по 200 фр. — М. Колінко, М. Ясінський; С. Панчишин — 400 фр.

Німеччина

Листа ч. 2345 (Ганновер). Жертували: по 10 н. м. — Ю. Ольшаницький, М. Терлецький; по 5 н. м. — Іж. Ю. Ковальчук, Бонковський, М. Кловак; по 3 н. м. — З. Терешкун, І. Пелех, І. Воши.

Листа ч. 2353 (Діссельдорф). Жертували: по 10 н. м. — Г. Василюк, Д. Коваль, Попик, Велитяк; Н. Яблінський — 7 н. м.; по 5 н. м. — П. Стих, Данилів, Галюк, М. Власенко, Вербовацький,

Осташевський, М. Семчук, Романюк, Шкільшик, Ксенів, Ліпа, Фенчик, Брунка, Р. Голосніченко; по 3 н. м. — Ткачук, Саган, Остапчук; по 2 н. м. — Данилюк, Г. Данилюк, Півень, Гураль, Бабич, Будівський, Яковенко, Бротенко, Кушлик.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ПОЖЕРТВИ

Український Товариський Клуб «Каліша», Лестер, 3 фунти; Д. Сагалевич (Арлеслей) — 2 фунти; І. Дутка (Ковентрі) — 15 ш.; Т. Дуда (Фелтвел) — 10 ш.; В. Процько (Редінг) — 11 ш.; М. Буртнік (Лондон) — 7 ш.; по 6 ш. — М. Кулешір, Осип Гой, В. Зварич, М. Семчук, І. Сідельник, М. Захарчук, М. Луткий, П. Гусак, Д. Наконечний, О. Видра, В. Кухарський; по 3 ш. — М. Чорний, Б. Боднарєць, С. Кавалець, Т. Андрушко, Д. Дуда, Т. Парашак — 3 ш.; М. Гивель — 2 ш.; П. Малдрік — 2 ш.

Б. Тхір (Вайндотт, США) — 7 дол. 75 ц.; М. Корвага (Нью-Йорк) — 5 дол. 50 ц.; по 2 дол. — О. Шуя (Пассайк), П. Шубин (Клівленд), І. Крих (Філадельфія), З. Гудник (Філадельфія); по 1 дол. — Я. Волощук, П. Стрижаченко, С. Голиш, А. Гайдук, В. Стригун, О. Фірцович — 75 цент.

Д. Хомашь (Вінніпег, Канада) — 5 дол.; по 2 дол. — В. Паїк (Едмонтон), Д. Стецюк (Саскатун), М. Коцюк — 1 дол. 75 ц.

Зінгаїд, Майстер (Німеччина) — 3 долари.

Д-р М. Дем'яшв (Німеччина) — 20 н. м.; Д-р В. Стронціцький — 10 н. м.; І. Сколодра — 5 н. м.; М. Максименко (Австрія) — 20 шл.

В. Боднар (Австралія) — 1 фунт; Д-р А. Гураль — 15 ш.; П. Кардаш — 10 ш.

М. Бобій (Франція) — 10 н. фр.; Д. Мішгаль — 10 н. фр.; А. Бек — 10 н. фр.

М. Корнілчук (Бельгія) — 500 б. фр.; С. Періг — 100 б. фр.; А. Білінський — 50 б. фр.

Всім Збірщикам і Жертводавцям — щиро дякуємо.

ІНШІ ПОЖЕРТВИ

З нагоди хрещення Анни Марії, доні п-ва Федішин, у місті Бірмінг-гам, з ініціативи пана С. Присла-та, Родичі і присутні гості склали 6 фунтів на Фонд АБН.

На хрестинах у п-ва К. В. Заліз-ного, з ініціативи пана Іванішка, присутні склали ф. 5. 2.00 на допомогу Родині сл. п. Степана Бандери.

Похресникам—многих літ, а Жерт-водавцям — спасибі.

ЧИТАЙТЕ! ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ! ПОШИРЮЙТЕ!

Суспільно-політичний тижневик

»ГОМІН УКРАЇНИ«

Видає Видавнича Спілка »Гомін України« з обм. порукою в Торонто, 140 Bathurst. St., Канада.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — заступає позиції революційно-визвольної бо-ротьби і наголошує потребу усунення з нашого національного світогляду ворожих ідей та шкідливих впливів на справу визволення.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — подає вісті з життя українців в Канаді і в цілому світі, а зокрема найновіші вісті з життя в Україні.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить сторінки літератури і мистецтва, молоді, жіночих об'єднань, спорту і т. д.

»ГОМІН УКРАЇНИ« — містить оголошення, реклами підприємств, помагає в розшуках рідних і знайомих.

ПОВІДОМЛЯЄМО наших Читачів, що єдиний у діаспорі пиховний журнал »ЖИТТЯ І ШКОЛА«, колись »Учительське Слово« та »Рідна Школа«, появляється далі в США. Редактор і видавець журналу д-р Василь Луців просить усіх читачів в Англії сплатити заборгованість і надіслати передплату на журнал. У 1962-му році журнал будуть одержувати тільки передплатники.

Всіх, хто бажає передплачувати журнал просимо звертатись на адресу:

Zhyttia i Shkola
Dr. W. Luciw
35 Day Street
New Haven, Conn.
U. S. A.

Одночасно зі замовленням журналу, просимо вислати і передплату — 3 долари річно в перерахунку на рівновартість місцевої валюти та за-значувати, від котрого числа вислати журнал.

Редакція і Адміністрація
журналу »Життя і Школа«

ПАМ'ЯТАЙТЕ, що одним з наших головних обов'язків на чужині є ознайомлювати чужинців з українськими проблемами і визвольною боротьбою українського народу. В цьому Вам допоможе англomовний журнал

"THE UKRAINIAN REVIEW"

Це змістовний і цікавий, об'ємистий, 96-сторінковий ілюстрований кварталник, що появляється вже дев'ятий з черги рік заходами Союзу Українців у Великій Британії. Містить багато актуальних статей з української та міжнародної суспільно-політичної і науково-культурної проблематики. Його одержують численні чужинські бібліотеки, університети, дослідні інститути, установи, громадсько-політичні діячі та приватні особи.

СТАЊ ПЕРЕДПЛАТНИКОМ "THE UKRAINIAN REVIEW". ДЛЯ ШИРЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ ПРО УКРАЇНУ СЕРЕД ЧУЖИНСЬКИХ КІЛ, АБО ПРИЄДНАЙ ЧУЖИНСЬКО-ПЕРЕДПЛАТНИКА!

Річна передплата — ф. 1-0-0 4 долари
Ціна одного примірника — 5 ш. 1 долар.
Замовлення слати на адресу:

"THE UKRAINIAN REVIEW".
49 Linden Gardens,
London, W. 2. Gr. Britain

*****
»ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ« — ЦЕ НАЙКРАЩИЙ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК ДЛЯ КОЖНОГО УКРАЇНЦЯ І КОЖНОЇ УКРАЇНКИ НА ЧУЖИНІ. СЛУЖИТЬ ТІЛЬКИ ІНТЕРЕСАМ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ЙОГО БЕЗКОМПРОМІСОВІЙ БОРОТЬБИ ЗА УССД!

СПОВНІТЬ СВІЙ ОБОВ'ЯЗОК: ВПЛАТІТЬ ПЕРЕДПЛАТУ, ПРИЄДНАЙТЕ НОВИХ ЧИТАЧІВ І ПЕРЕДПЛАТНИКІВ ТА ВСЮДИ РОЗПОВСЮДЖУЙТЕ ЙОГО МІЖ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ!

*****

ПІДДЕРЖУЙТЕ

українську крамницю

» К А Л И Н А «

562 Genesee St., BUFFALO 4, N. Y.

и переконастеся самі, що там найкраще закупите всякого роду галантерейні товари, книжки, часописи, образи, різьби, шитки DMC, папани, українські вишивки, а також імпортовані солодоці.

СВІЙ ДО СВОГО! — ЗАПОРУКА НАШОЇ СИЛИ
ТОВАР ВИСИЛАЄМО ТАКОЖ НА ПИСЬМОВІ ЗАМОВЛЕННЯ